

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

**ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ)**

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(SCIENTIFIC JOURNAL)
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)

2 (29)

**ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԺԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ**

256

**ARCH.MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES**

256

ԵՐԵՎԱՆ 2024

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Ա.Ա. Մելքոնյան (նախագահ), Կ.Հ. Խաչատրյան (նախագահի տեղակալ),
Ա.Ի. Շահնազարյան (գլխավոր խմբագիր), Ա.Ռ. Խոսրոնա (ԱՄՆ),
Ա.Վ. Դումիկյան (ԱՄՆ), Խ.Ր. Գազեր (ԳՖՀ), Ա.Ա. Ուլունյան (ՌԴ),
Ա.Վ. Շուբին (ՌԴ), Ի.Վ. Կրյուչկով (ՌԴ), Հ.Ղ. Մուրադյան,
Վ.Հ. Թորոսյան, Մ.Կ. Կոնինյան (պատ. քարտուղար)

Редакционная коллегия

А.А. Мелконян (председатель), К.Г. Хачатрян (заместитель
председателя), А.И. Шахназарян (главный редактор), А.Р. Хосроева
(США), А.В. Думикян (США), Х.Р. Газер (ФРГ), А.А. Улунян (РФ), А.В.
Шубин (РФ), И.В. Крючков (РФ), А.Г. Мурадян, В.Г. Торосян,
М.К. Конинян (отв. секретарь)

Editorial board

A.A. Melkonyan (chairman of the board), K.H. Khachatryan (deputy
chairman of the board), A.I. Shahnazaryan (editor-in-chief), A.R.
Khosroeva (USA), A.V. Dumikyan (USA), H.R. Gazer (FRG), A.A. Ulunyan
(RF), A.V. Shubin (RF), I.V. Kryuchkov (RF), H.Gh. Muradyan,
V.H. Torosyan, M.K. Koninyan (executive secretary)

Պարբերականի հերթական համարում հրատարակվող հոդվածները սկզբնաղբյուրների, արխիվային նյութերի, մամուլի հրապարակումների, հայրենի և համաշխարհային պատմագիտական գրականության լայն հենքի վրա լույս են սփռում Հայոց հին և միջնադարյան, նոր և նորագույն ժամանակաշրջանների պատմության առանձին հիմնահարցերի վրա:

Տպ. - ISSN 1829-4596

Էլ. - ISSN 2953-8084 © ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2024

ГОАР Д. ВАРДУМЯН

Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент

Государственный университет имени В. Брюсова

gohar.vardumyan@gmail.com

ID 0009-0006-4120-9929

DOI:10.59523/1829-4596.2024.2(29)-3

ВЗАИМОСВЯЗЬ РЕЛИГИОЗНОЙ И ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМ В ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ*

Ключевые слова: Армянское Нагорье, государственные образования, Хайкиды, хайасские боги, пантеон Ванского царства, общearмянский пантеон, храмы, жречество, праздники.

Введение

На Армянском нагорье с древнейших времен формировались государственные образования – *страны*, в каждой из которых развивалась своя религиозно-культовая система, отражающая мировосприятие, мифомышление, идеологию социума. На каждом этапе своего развития содержание культовых систем определялось под влиянием разнообразных факторов светской и духовной жизни страны, а также взаимоот-

* Представлена 24.X.2024 г., рецензирована 28.X.2024 г., принята к печати 15.XII.2024 г.

ношениями между правящей элитой – царской династией и жречеством. Цель данной статьи – выявить взаимосвязь государственности и мифологии, начиная со времен образования первых пантеонов в странах Нагорья, и осветить последующие периоды развития культовых систем вплоть до принятия христианства в Армении, представив комплексно концепт религия-государство.

В исследовании в основном применяются историко-сравнительный и сопоставительно-аналитический методы, которые позволяют проследить процессы развития пантеонов и степень их зависимости от государственного устройства страны. Специального исследования с таким подходом к древним пантеонам до настоящего времени не проводилось, хотя в отдельных работах по языческой религии армян имеются краткие упоминания по данной теме, однако они не позволяют составить целостную картину.

Культово-мифологические системы древней Армении прошли определенные этапы исторического развития, обусловленные ходом политической истории, процессами этнического формирования и образования государства. На каждом этапе, переходя из тысячелетия в тысячелетие, эти системы приобретали характерные черты, отражающие связи между духовной и светской сторонами жизни общества, между правителями страны и богами пантеона.

Хайкиды: эпонимы армян

В мифотворчестве армян особое место занимают древнейшие повествования, сохранившиеся в устной народной традиции в течение многих веков, вплоть до раннего средневековья, когда они были зафиксированы в исторической литературе

Золотого века. В «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци они изложены в виде архаического эпоса, из которого мы узнаем, что славная победа патриарха Хайка и основание страны Хайк' (Науq) стали фундаментом армянской государственности. Затем, благодаря победам Арама Хайкида и признанию соседними народами Хайк'–Армении как самостоятельной объединенной страны, происходит переход из доисторической эпохи к исторической, от догосударственного периода к зарождению государственности, завершившийся утверждением автохтонного армянского этнического элемента на территории Армянского нагорья (середина III тыс. до н.э.)¹.

Хайк и Арам – не только герои исторической традиции и эпонимы армянского народа, но и мифологические образы. Хайк, как непобедимый божественный прародитель армянского народа, основатель и покровитель страны Хайк', олицетворяет светлые силы во вселенной. Он закрепил за армянским этносом его исконную территорию – Армянское нагорье, и определил начало его истории датой своей знаменательной победы в 2492 г. до н.э. В честь его сыновей и дочерей названы месяцы Хайкидского календаря. Как мифический охотник, Хайк изображен на небе в виде созвездия Ориона, а как непобедимый лучник символизирует воинственную красную планету Марс.

Арам, как и Хайк, эпический патриарх-прародитель армян, солярный бог, покровитель страны и народа, непобедимый военачальник могущественной армии. Одна из его мифологических параллелей – Арменос, друг и соратник предводителя аргонавтов Ясона из фессалийского города Армениона, которого греческая историческая традиция связывает с этнонимом

¹ Изложение нарративов см.: **Мовсес Хоренаци**. 1990, 17-28.

«армен» и топонимом «Армения»².

Сказания о наапетях-первопредках армян – это мифологизированная история, отображающая сложнейшие этнические процессы начальной истории армян. Страна Хайк'–Армения, основанная эпическими патриархами Хайком и Арамом, представляла собой обширный армянский мир с определенными географическими границами, языком, культурой, т.е. основными компонентами, характерными для государства³.

Пантеон страны Хайаса: божества-покровители городов

На следующих этапах (II-I тыс. до н.э.) в государственных единицах Армянского нагорья формируются пантеоны, в которых отчетливо видны образы богов и богинь, их иерархия, функции, посвященные им праздники, обряды, места поклонения и многие другие атрибуты. В XVI-XIII вв. до н.э., страна Хайаса, известная по хеттским надписям, была локализована в северо-западной и центральной областях Армянского нагорья и представляла собой этнополитическое образование с наследственной царской властью, городами, крепостями, развитым земледелием и животноводством, а также боеспособной армией с конницей и колесницами⁴.

Близкое соседство Хайасы с Хеттской державой привело к тесным контактам между ними и, как следствие, к появлению множества схожих черт в общественной жизни и

² **Strabonis.** 1915-1925, XI, 4, 8-9.

³ **Вардумян.** 2022, 3-27, а также приведенная литература.

⁴ **Рнуцшћ.** 2004: **Kosyan.** 2015, 271-276; «Хайаса-Аззи являлась государственной единицей с большим военным потенциалом, поскольку она могла бороться с одной из могущественных в тот исторический период держав – со страной Хатти» (**Казарян.** 2023, 117).

культовых практиках. В одном из политических договоров между хеттс-ким и хайасским царями упоминаются 14 хайасских богов, составляющих государственный пантеон. Культ этих божеств был сконцентрирован главным образом в городских поселениях, в которых почитались боги-покровители, выполняющие различные функции⁵.

Возглавляла хайасский пантеон верховная пара в лице бога грома и молнии, умирающего-воскресающего правителя подземного мира ^dU.GUR, и матери-богини, покровительницы плодородия и плодовитости ^dINANNA, за которыми следовали остальные божества с разными функциями. Громовой бог, своей боевой доблестью и молниеносными ударами, был символом защитника страны и победителя над врагами, тогда как богиня плодородия олицетворяла хозяйку, обеспечивающую обильный урожай и процветание общества.

Городскими покровителями являлись и остальные боги пантеона, что, вероятно, отражало часть культовой традиции. Обрядовый церемониал в Хайассе регулировался и возглавлялся жрецами, а верховным жрецом часто был сам правитель (как и в соседних странах), т.е. духовной кастой руководила светская власть, всячески поддерживающая служителей храмов⁶.

Пантеон Ванского царства: боги Халдовых ворот (Дверь Мгера)

Ванское царство (Арарат/Урарту, Биайнили) – держава,

⁵ Хачатрян. 1971, 148, § 6.

⁶ О хайасских богах см.: Forrer. 1931, 6; Капанцян. 1947, 84-99; Խաչատրյան. 1967, 71-79; Չախնուկյան. 1987, 327-330; Вардумян. 1991, 65-70; Քուշնի. 2005; Казарян. 2023, 102-114.

господствующая в IX-VI вв. до н.э. на Армянском нагорье, находилось в непрерывных войнах с могущественной Ассирией, что сыграло немаловажную роль в формировании культа. Урартский пантеон, канонизированный царем Ишпуин (825-810) и окончательно сформированный при его наследном сыне Менуа (810-786), был зафиксирован на скале, известной как Врата Халди (позднее – Дверь Мгера), где упоминаются имена более чем 80 богов, богинь и святынь, а также указания на количество жертвоприношений в виде крупного и мелкого рогатого скота⁷.

Во главе пантеона стояла верховная триада богов с их супругами: Халди (^DHal-Die) и Арубаини (^DWaruba=(i)ne), Тейшеба (^DTeišeba) и Хуба (^DHu-ba), Шивини (^DŠiu=ine) и Тушпуза (^DTušruca). Эти боги были символами безопасности страны Биайнили и благосостояния народа, покровителями наук, искусств, ремесел, хозяйственных работ, урожая и всех добрых дел. Военная тематика пантеона, отражающая мощь и боеспособность Ванского царства, подчёркивалась военными функциями мужской части триады, где каждый бог-воин имел свои войска, которым приносились жертвы. Богини триады, в свою очередь, дополняли своих супругов, выполняя аналогичные функции, образуя с ними единое целое. Подчеркнутая милитаризация пантеона была обусловлена наличием сильной централизованной власти Ванского царства и необходимостью иметь боеспособную армию, что было связано с нахождением в длительных войнах с южным соседом

⁷ О религии Ванского царства см: **Lehmann-Haupt.** 1926-1931; **Пиотровский.** 1944, 250-261; **Пиотровский.** 1959, 220-231; **Zimansky.** 1998, 85-99; **Salvini.** 1995; **Հմայակյան.** 1990: **Բաղդյան.** 2015: **Գրեկյան, Բաղդյան, Տիրացյան, Պետրոսյան.** 2018:

Ассирией.

В Ванском царстве на высоком уровне развивались различные отрасли культуры, особенно космографическая наука, что нашло отражение в религии. В религиозной практике также почитались Солнце в образе Шивини, Луна – Меларди или Шеларди (^DŠielardi), Меркурий – Арди (^DArdi), Венера – Сарди (^DSardi), Марс – Тейшеба, Юпитер – Халди, Сатурн – Цинуарди (^DŠinuiardi)⁸.

В пантеоне нашли отражение многие явления, связанные с культом могущественного Халди: его оружие (пылающий меч, охраняющий древо жизни), величие, божественность, мужественность и сила, а также символы его власти, такие как флаг («дируши»), двери или врата, храм («суси»). Каждому из этих божеств приносилось в жертву определенное количество быков и овнов. Много жертв приносилось войскам Халди и Тейшебы. Это свидетельствует о сильной военизированной власти Биайнили, в обществе которого особым почетом пользовалась царская, военная и духовная триада.

Церемония коронации в Ванском царстве проводилась в храме бога Халди, под его покровительством, поскольку считалось, что он дарует власть править страной. Роль царицы и других знатных дам в жизни страны тоже была значительной, что находило отражение в пантеоне, где каждый бог упоминается в паре со своей богиней. Хозяйственная жизнь и общественные мероприятия сопровождались торжествами, в ходе которых под покровительством жреческого сословия приносились жертвы богам, с целью завоевания их благосклонности. Сложная система пантеона была разработана и упорядочена жречеством по указанию властей, что свиде-

⁸ Հմայակյան. 1990, 37:

тельствует о значимости религиозного культа в укреплении могущества государства, единства и благополучия общества.

Жречество регулировало образовательную сферу и школы, в его ведении находились царские письма и надписи. Оно организовывало религиозные празднества, посвященные богам, и важные события для страны, поскольку в сознании народа существовало убеждение, что боги правят над всем и вся⁹.

Общеармянский пантеон: семейство богов и богинь

В начале VI в. до н.э. образование древнеармянского объединенного царства способствовало формированию общеармянского пантеона времен династий Ервандидов, Арташесидов, Аршакидов, который просуществовал вплоть до принятия христианства в 301 г. Царство Ервандидов было довольно сильной страной, а в период правления Арташеса I (189-161) Великая Армения стала могущественным единым государством, которое при Тигране Великом (95-55) достигло масштабов великой империи. Объединение государства и усиление царской власти способствовали централизации культа в общеармянском пантеоне с определенной иерархией богов, сетью храмов и святилищ, обрядовой системой, осуществляемой жречеством. Общеармянский пантеон представлял собой древневосточную религиозно-культовую систему, отражающую исторические, социо-культурные, идеологические и другие процессы в жизни общества. В функциях богов можно заметить определенное влияние античной культуры с запада, и иранской – с востока, однако основа мифологических пред-

⁹ Հմայակյան. 1990, 74-75:

ставлений восходит к местным культам предыдущих эпох¹⁰.

Пантеон в основном представлял собой семейство божеств, во главе которого стояла верховная пара, за ними следовали дочери и сыновья, и все они покровительствовали разными сферами жизни общества. Отец богов Арамазд («великий, доблестный, всемогущий», «создатель неба и земли», «щедрым изобилием могучий»¹¹) и великая госпожа Анаит («слава и спасительница народа», «мать всякого целомудрия», «благотворительница всего рода человеческого, благодаря которой пребывает и живет наша страна Армянская»¹²) являются хранителями страны, обеспечивают благосостояние народа и покровительствуют над всеми и всем на небе и на земле. В общеармянском пантеоне (как и в урартском) господствует военизированная триада в лице Арамазда, Анаит и Ваагна («храбрость от отважного Вахагна»¹³), к которым обращаются цари перед выходом на битву с врагом, возлагая надежды на победу.

За верховной парой следуют их сыновья и дочери, составляющие ранг главных богов. Каждый из них унаследовал от родителей определенные функции и характеристики: Астхик – богиня любви и красоты, Нане – покровительница материнства и домашнего хозяйства, Михр олицетворял солнце и справедливость. Поклонение верховным и главным богам отличалось богатством храмов и пышностью обрядов. Другие бо-

¹⁰ Об общеармянском пантеоне см.: Ալիշան. 1895; Gelzer. 1896, 99-148; Աբեղյան. 1941; Աբեղյան. 1975, 103-181; Մելիք-Փաշայան. 1963; Ավանիստյան. 1969; Հիսիգյան. 1995; Вардумян. 1991, 103-125. Հառությունյան. 2000:

¹¹ Агатагелос. 2004, 37, 40, 57.

¹² Агатагелос. 2004, 37, 40, 57.

¹³ Агатагелос. 2004, 57.

жества, примкнувшие к семейству, также имели различные функции: Тир – гонец и писец Арамазда, Аманор – покровитель урожая и новогоднего праздника, Ванатур – гостеприимный приютодатель паломников, Сандарамет – властитель подземного мира и т.п.¹⁴.

В Великой Армении культовыми центрами были такие крупные города, как Арташат, Армавир, Тигранакерт и многие другие. По всей стране строились храмы и капища, из которых достойны упоминания Дом Арамазда и Астих на горе Пашат (Васпуракан), храм Арамазда в Багаване, храм Анаит в Еризе (область Екехеац), где находилось золотое изображение богини, Комната Астхик и Ваагна в Аштишате, главное капище Нане в селении Тил (Даранахеац, Высокая Армения), единственный уцелевший после принятия христианства храм Михра в Гарни (Айрарат) и т.д. Значительным памятником является и Коммагенский пантеон царя Антиоха I Ервандуни на горе Немруд, где можно увидеть (в полуразрушенном от землетрясений виде) огромные статуи богов Арамазда, Ваагна, Михра и богини Анаит¹⁵.

В храмах отмечались праздники и совершались обряды, связанные не только с божествами, но и с военными победами царя, с государственно-политическими и общественно-хозяйственными достижениями страны. В празднествах участвовал весь народ во главе с царским семейством, придворными, светской и духовной элитой. Жрецы и жрицы проводили церемонию праздника под руководством верховного

¹⁴ Вардумян. 1976, 78-91; Вардумян. 2012, 367-371; Вардумян. 2014, 3-19.

¹⁵ Картографирование древних храмов см.: Հովնդրյան. 2008, 133; Вардумян. 1991, 112-113 (вкладыш); Vardumian. 2010, 435; Vardumyan. 2017, 62-74; Вардумян. 2017, 584-593.

жреца. Во время праздника Навасард (11 августа) трубили в трубы в ознаменование нового года, затем проводились царские скачки и охота, военные учения, мирские мероприятия с выставлением летнего урожая, сопровождаемые пиршествами, народными песнями-плясками. Кульминацией праздника была церемония жертвоприношений богам, совершаемая жрецами под покровительством царя. Растения, животные и птицы приносились в жертву, дабы завоевать расположение богов и заполучить их милость для царя и для всей страны¹⁶.

Духовная элита была тесно связана с правящей светской властью и служила опорой царской династии. Верховным жрецом часто был сам владыка или приближенное ему лицо; известно, что сам Тигран Великий мог выполнять функции верховного жреца, а нахарарский дом Вахуни служил культу своего бога-покровителя Ваагна¹⁷. Под патронатом царя и светских вельмож, жречество формировало идеологию, занималось наукой и образованием, астрономическими и математическими исследованиями, устанавливало календарь праздников и торжеств, решало вопросы строительства святилищ. Храмы обладали движимым и недвижимым имуществом, крупными земельными угодьями, в которых велось земледельческо-скотоводческое хозяйство, приносившее большие доходы¹⁸.

Культово-мифологическая система нашла отражение также в монетном деле: армянские цари чеканили монеты со своим

¹⁶ Петросян. 2004; Վարդուխյան. 2013, 212-221: Վարդուխյան. 2020, 163-186:

¹⁷ Мовсес Хоренаци. 1990, 67.

¹⁸ О храмах и храмовых общинах см.: Периханян. 1958; Саркисян. 1960; Գրիշշարյան. 1963, 55-66: Գրիշշարյան. 1970:

изображением на аверсе и определенным мифологическим символом или сюжетом на реверсе, чаще всего в виде бога, богини, почитаемого животного или растения¹⁹. Наличие такой тематики на монетах было связано с представлениями о божественном происхождении царской семьи и божественном покровительстве над ее делами. В Армении, как и в других странах Древнего Мира, было широко распространено поклонение царям и царским предкам²⁰. Выделение верховной пары в общеармянском пантеоне также является определенной данью царской чете, а наличие семейства богов свидетельствует о главенствующей роли царского дома, почитание которого нашло отражение в участии царя или его родственника в жреческих функциях.

Выводы

Рассмотрение взаимосвязей между культово-мифологическими системами и государственными структурами в древней Армении указывает на то, что в III-I тыс. до н.э., состав пантеонов и культов, функции и иерархия божеств, посвященные им храмы и святилища, праздники и ритуалы были обусловлены процессами формирования и становления государственных единиц, взаимоотношениями между светскими и духовными прослойками в обществе. Пантеоны разных эпох отражали социальную структуру светского общества того времени. В них высшее место занимали верховные пары богов, за которыми следовали их родственные или главные боги, затем – второстепенные божества, под конец и божества относи-

¹⁹ Тирацян. 1982, 90-95; Մուշեղյան. 1983, 11-70; Вардумян. 2018, 135-150.

²⁰ Саркисян. 1966, 3-26.

тельно низкого ранга. Все они находились в определенных взаимосвязанных отношениях не только в рамках культа, но и вне его – со светской частью общества.

Каждая группа богов отражала ключевые процессы формирования армянского этноса и государственности, становления армянского мира как самостоятельной исторической, политической, общественно-экономической и социокультурной единицы. Каждый из пантеонов функционировал в конкретный исторический период, в рамках одноименного государства, в определенной географической области, главным образом на территории Армянского нагорья. Существование этих систем сопровождалось уникальной для каждого этапа идеологией, формированием и развитием духовного сословия, строительством храмов и капищ, организацией обрядовой-праздничной жизни, и наконец, ролью жречества в культовом церемониале и в общественной жизни страны.

Духовные структуры, отражая верования и мифологические представления, выработанные обществом на протяжении веков, на всех этапах оставались зависимыми от светского строя, вместе с тем, укрепляли основы государства, особенно в военной обстановке, поддерживая порядок между элитами и народом. Жречество формировало идеологию, соответствующую интересам государства, правящей верхушки и социума, оно принимало участие в разных сферах жизни страны: в развитии экономики и торговли, в организации образования, наук, искусств, ремесел.

Взаимосвязь между государственными структурами и культово-мифологическими системами древней Армении сохранялась до принятия христианства. В эпоху средневековья эти отношения, естественно, претерпели значительную трансфор-

мацию, но, тем не менее, религиозная традиция, уже в новых формах и проявлениях, оставалась важнейшим фактором в управлении народом, государством и страной.

ЛИТЕРАТУРА

Աբեղյան Մ. 1941, «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուիու արձաններ, Երևան, «Արմֆան», 104 էջ:

Աբեղյան Մ., 1975, հ. է, Երկեր, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 603 էջ:

Ավիշան Ղ. 1895, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 523 էջ:

Ավդալբեգյան Թ. 1969, Միհրը հայոց մեջ, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 487 էջ:

Գրեկյան Ե., Բադալյան Մ., Տիրացյան Ն., Պետրոսյան Ա. 2018, Բիայնիլի-Ուրարտու. աստվածներ, տաճարներ, պաշտամունք, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 213 էջ:

Լիսիցյան Ստ. 1995, Հայրենի առասպելներից ու վեպերից, Երևան, «Արևիկ», 64 էջ:

Խաչատրյան Վ. 1967, Խեթա-հայկական դիցաբանական ընդհանրություններ, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 8, էջ 71-79:

Կրկյաշարյան Ս. 1963, Դիտողություններ հայկական տաճարային քաղաքների ծագման վերաբերյալ, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», № 9, էջ 55-66:

Կրկյաշարյան Ս. 1970, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 214 էջ:

Կրկյաշարյան Ս. 1994, Քրմական դասը հին Հայաստանում, «Էջմիածին», «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի» հրատ., էջ 84-96:

Հակոբյան Հ. 2008, Հեթանոսությունը Հայաստանում հնագույն ժամանակներից մինչև մ.թ. III դար, Հայաստանի ազգային ատլաս, հ. Բ, Երևան, Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն, էջ 133:

Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, «Համազգային», 527 էջ:

Հմայակյան Ս. 1990, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 158 էջ:

Հմայակյան Ս. Գ. 1981, Ուրարտական դիցարանի սրբությունները, ՀՍՍՀ ԳԱ «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 4, էջ 205-210:

Մելիք-Փաշայան Կ. 1963, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 164 էջ:

Մուշեղյան Խ. 1983, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 335 էջ, 43 թերթ նկ.:

Վարդումյան Գ. 1977, Հին հայկական դիցարանի համակարգումը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 8, էջ 68-77:

Վարդումյան Գ. 2013, Հայկազունները և Նավասարդյան տոները, «Հայկազունիներ. առասպել և պատմություն», Երևան, «Գիտություն» հրատ., էջ 212-221:

Վարդումյան Գ. 2013, Հին հայոց դիցապաշտական համակարգը (համառոտ ակնարկ), ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, «Հայոց պատմության հարցեր», № 14, էջ 33-44:

Վարդումյան Գ. 2020, Ժողովրդական քրիստոնեության դրսևորումները հայոց տոնական կյանքում, ՀՀ ԳԱԱ

«Գիտություն» հրատ., «Պատմաբանասիրական հանդես», № 1, էջ 163-186:

Քոսյան Ա. 2004, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խերական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, «Զանգակ-97», 168 էջ:

Քոսյան Ա. 2005, Հայաստյի աստվածները, KUB XXVI 39, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIV, Երևան, «Զանգակ-97», էջ 444-457:

Агатагелос 2004, История Армении. Перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарии К.С. Тер-Давтян и С.С. Аревшатыана, Ереван: «Наири», 336 с.

Вардумян Г. 1976, Государственные религиозные культы армян, Вестник Московского университета. История. Москва, Изд. МГУ им. М.В. Ломоносова, № 2, с. 78-91.

Вардумян Г. 1991, Дохристианские культы армян, Армянская этнография и фольклор, 18, Ереван, изд. АН Армении, с. 59-161 (монография).

Вардумян Г. 2012, Дохристианский пантеон. Армяне, Серия «Народы и Культуры», Москва, Институт этнологии и антропологии им. Миклхо-Маклая, Российская Академия наук, с. 364-371.

Вардумян Г. 2014, Бог солнца Миhr – покровитель добра и справедливости у армян, Вопросы истории Армении (научный журнал), Ереван, Институт истории НАН РА, № 15, с. 3-19.

Вардумян Г. 2017, Картографирование религиозно-мифологической системы древних армян, Вестник Ереванского гос. университета языков и социальных наук им. В. Брюсова, Ереван, «Лингва», № 1 (42), с. 584-593.

Вардумян Г. 2018, Древнеармянские монеты с мифологическими изображениями (краткий обзор), Stratum Plus, Археология и культурная антропология, Балансы истории: ценности и средства,

СПб-Кишинев-Одесса-Бухарест, № 6, с. 135-150.

Вардумян Г. 2022, Архаический эпос о зарождении древнеармянской государственности, Вопросы истории Армении (научный журнал), Ереван, Институт истории НАН РА, № 2 (25), с. 3-27.

Казарян Р. 2023, Хайаса (Аззи). Военно-политическая, культурная история и вопросы топонимики, НАН РА, Институт востоковедения, 146 с.

Капанцян Г. 1947, Хайаса – колыбель армян, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 291 с.

Мовсес Хоренаци 1990, История Армении. Перевод с древнеармянского языка, введение и примечания Г. Саркисяна, Ереван: «Айастан», 291 с.

Перихаян А. 1959, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. д.н.э. – III в. н.э.), Москва, изд. Восточной литературы, 187 с.

Петросян Э. 2004, Боги и ритуалы Древней Армении, Ереван, «Зангак-97», 288 с.

Пиотровский Б. 1944, История и культура Урарту, Ереван, изд. АН Арм. ССР, XII+364 с., 17 табл..

Пиотровский Б. 1959, Ванское царство Урарту, Москва, изд. Восточной литературы, 260 с.

Саркисян Г. 1966, Обожествление и культ царей и царских предков в древней Армении, «Вестник древней истории», № 2, с. 3-26.

Саркисян Г. Х. 1960, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, Москва, «Восточная литература», 159 с.

Тиращян Г. 1982, Армянская тиара: опыт культурно-исторической интерпретации, «Вопросы древней истории», № 2, с. 90-96.

Хачатрян В. 1971, Восточные провинции Хеттской империи (Вопросы топонимики), Ереван, изд. АН Арм. ССР, 183 с.

Forrer E. 1931, Hajasa-Azzi, Caucasia, Fasc. 9, Leipzig, “Verlag der Asia Major”, s. 1-24.

Gelzer H. 1896, Zur armenischen Götterlehre, Berichte der

königlichen sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, phil.-hist. Classe, xlviii, s. 99-148.

Kosyan A. 2015, Between Euphrates and Lake Van (on the Location of Hayasa and Azzi).- International Symposium on East Anatolia – South Caucasus Cultures, vol. I, Cambridge, p. 271-276.

Lehmann-Haupt C. 1926-1931, Armenien, einst und jetzt, Bd. 2, Hälfte 1-2, Berlin, “B. Behr’s Verlag”, 568 s.

Salvini M. 1995, Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt “Wissenschaftliche Buchgesellschaft”, 257 s.

Vardumian G. 2010, La antigua religión y la mitología, Historia del Pueblo Armenio, Barcelona, “Originarte Diseño-impresion SL, p. 431-435.

Vardumyan G. 2017, Some Issues of Mapping the Religious and Cult System of Ancient Armenia, Review of Armenian Studies, Yerevan, № 2 (14), p. 62-74.

Zimansky P. 1998, Ancient Ararat, A Handbook of Urartian Studies, New York, “Caravan Books”, 332 p.

Գոհար Դ. Վարդումյան, ՀՀ ԳԱԱ պարամոլոգիայի ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ, Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան, Կրոնական և պետական համակարգերի փոխհարաբերությունները հին Հայաստանում

Ամփոփում

Հայկական լեռնաշխարհում Ք. ա. III-I հազարամյակի ընթացքում ձևավորվել են պետական տարբեր կազմավորումներ՝ երկրներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր կրոնապաշտամունքային համակարգը: Այն արտացոլում էր հան-

րության աշխարհընկալումները, դիցամտածողությունը, գաղափարաբանությունը: Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ում պահպանված Հայկյանների մասին դիցապատումներում արդեն ակնհայտ է անցումը նախապետական դարաշրջանից պետականության սկզբնավորմանը:

Այնուհետ, պետական պաշտոնական կրոնը հանդես է գալիս տարբեր փուլերում ձևավորված երկրների, մասնավորապես՝ Հայասայի, Վանի թագավորության, Երվանդունյաց-Արտաշեսյան-Արշակունյաց Հայաստանի դիցարաններում: Դրանք հավատքային համակարգեր էին, որոնք սերտորեն միահյուս էին աշխարհիկ-հասարակական կառույցներին: Պաշտամունքը սպասարկում, մշակում և կարգավորում էր հոգևոր դասը՝ քրմությունը, մեծապես ուղղորդվելով կառավարող իշխանությունների կողմից: Քրմության վերնախավը սերտ կապված էր աշխարհիկ իշխանությանը և արքայական հարստության նեցուկն էր, ավելին՝ գերագույն քուրմը հաճախ հենց միապետն էր կամ նրա նշանակած որևէ մերձավոր:

Հին Հայաստանում պետական և կրոնական համակարգերի փոխհարաբերությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ նշված ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում երկրների ձևավորման ու կայացման գործընթացներով, հանրության մեջ աշխարհիկ և հոգևոր դասերի փոխառնչություններով էին պայմանավորված յուրաքանչյուր փուլի դիցարանի կառուցվածքը, պաշտամունքի արարողակարգը, աստվածների գործառույթներն ու նվիրապետությունը, նրանց ձոնված տոներն ու ծեսերը, տաճարաշինությունը և, առհասարակ, պաշտամունքային ավանդութակարգը:

Քանալի բառեր՝ Հայկական լեռնաշխարհ, պետական կազմավորումներ, հայկյաններ, հայասական աստվածներ, Վանի թագավորության դիցարան, համահայկական դիցարան, տաճարներ, քրմություն, տոներ:

Gohar D. Vardumyan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History, Associate professor, V. Brusov State University*, **Relationship between Religious and State Systems in Ancient Armenia**

Summary

In the Armenian Highlands, during the III-I mill. BC, various state formations emerged, each with its own religious and cult system that reflected the worldview, mythological thinking, and ideology of society. In Movses Khorenatsi's "History of Armenia", in the legends about Haykids, the transition from the pre-state era to the beginning of statehood is already evident.

Later, the official state religion appeared in the pantheons of the countries (particularly Hayasa, Van Kingdom, Orontid-Artaxiad-Arsacid Armenia) formed at different stages, which were not only belief systems, but also closely intertwined with secular social structures. The cult was served, regulated and developed by the priesthood, which was strongly directed by governing authorities. The spiritual elite was closely connected with the secular authorities, the priesthood was the support of the royal dynasty. Moreover, the supreme priest was often the ruler himself or a close person appointed by him.

The research of the relationship between the state and religious systems in ancient Armenia shows that during the mentioned period, the processes of state units formation, the relationship between the secular and spiritual classes in society, determined in each period the

structure of the pantheon and worship, the functions and hierarchy of deities, dedicated to them temples, feasts and rituals, and the cult tradition in general.

Key words: Armenian Highlands, state formations, Haykids, Hayasan gods, pantheon of Van Kingdom, Pan-Armenian pantheon, temples, priesthood, feasts.

ԱՐՏԱՇԵՍ Ի. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ. գ. թ., դոցենտ

artashesshahnazaryan.1950@gmail.com

ID 0009-0006-7000-5335

DOI:10.59523/1829-4596.2024.2(29)-24

ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՕՐԲԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ*

Բանալի բառեր՝ Զաքարյաններ, Օրբելյաններ, Օրբելիներ, Էլիկում, Իվանե Ա, Գոնցա, Սյունիք:

Ներածություն

Հայաստանում զարգացած ավատատիրության շրջանի երկրորդ փուլի նշանավոր իշխանատոհմեր Զաքարյանների ու Օրբելյանների փոխհարաբերություններն առանձին դեպքերում իրենց ազդեցություն են ունեցել ոչ միայն հյուսիսարևելյան՝ Զաքարյան Հայաստանի, այլև վրացական թագավորության վրա, որի կազմում գտնվում էր վերջինս, ռազմաքաղաքական կյանքում: Հայոց պատմության մեջ դժվար գերազնահատելի դեր խաղացած այդ տոհմերի փոխհարաբերությունները ծայր են առել 1118 թ. կամ դրանից քիչ հետո, երբ Զաքարյանները դարձան Օրբելյանների նախնի Օրբելիներ-

* Ներկայացվել է 14.XI.2024 թ., գրախոսվել է 14.XI.2024 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2024 թ.:

րի ստորակաները և շարունակվել մինչև 1289/1290 թ.:

Զանազան գործոններով պայմանավորված՝ նրանց փոխհարաբերությունների բնույթը ժամանակ առ ժամանակ փոխվել է: Այդ հանգամանքն իր հերթին Զաքարյան Հայաստանի և, ընդհանրապես, վրացական թագավորության քաղաքական կյանքում որոշ փոփոխությունների առիթ կամ պատճառ է դարձել:

Քննվող հիմնահարցի մասին հայկական ու վրացական սկզբնաղբյուրներում զգալի տեղեկություններ են պահպանվել: Դրանք առավել շատ հաղորդել է Ստեփանոս Օրբելյանը: Սակայն, ցավոք, նա երկու տոհմերի փոխհարաբերությունները միշտ չէ, որ անաչառ է ներկայացրել: Խնդրո առարկա հիմնահարցն առ այսօր հատուկ քննության չի ենթարկվել, չնայած հայ և վրաց որոշ պատմաբաններ տարբեր առիթներով այս կամ այն կերպ դրան անդրադարձ կատարել են: Փորձենք գիտական պարբերականի ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում հնարավորինս անդրադառնալ Զաքարյան և Օրբելյան իշխանատոհմերի փոխհարաբերություններին՝ հայ-վրացական սկզբնաղբյուրներում դրանց արձանագրվելու ամբողջ ընթացքում:

Զաքարյանների և Օրբելիների փոխհարաբերությունները

Զաքարյանների և Օրբելյանների փոխհարաբերությունները սկիզբ առան դեռ վերջիններիս նախնի վրա-

ցական իշխանատոհմ Օրբելիների օրոք: Դա կապված էր վրաց արքա Դավիթ IV Շինարարի (1089-1125) կողմից թուրք-սելջուկներից Տաշիր-Ձորագետի Կյուրիկյան թագավորության նախկին տարածքը գրավելու հետ:

Ստեփանոս Օրբելյանի հավաստի վկայությամբ նա դրա մաս կազմող Լոռին, որտեղ Խոժոռնի կենտրոնով փոքրիկ տիրույթներ ունեին Կյուրիկյանների ստորակա Ջաքարյանները, շնորհեց վրացական թագավորության առավել հզոր ավատատիրական տոհմերից Օրբելիներին: Նրանք տնօրինում էին արքունի կարևորագույն պաշտոններ՝ ամիրսպասալարությունը (զորքերի գլխավոր հրամանատարությունը) և մանդատուրթ-ովսուցեսությունը (արքունի արարողապետությունը): Ստեփանոս Օրբելյանը նշում է, որ Դավիթ Շինարարն այդ պաշտոնները վարող և Օրբելիների տոհմը գլխավորող Իվանե Օրբելուն շնորհեց «Լառե՛ իւր գաւառովն և Ագարակն՝ տեղի դարպասի»¹:

Թուրք-սելջուկներից 1118 թ. հուլիսին Լոռե՛ բերդի ու նրան մերձակա Ագարակի գրավումը² և Դավիթ Շինարարի մահը 1125 թ. հունվարին³ թույլ են տալիս վստահ պնդելու, որ Ջաքարյանների ու ի դեմս Օրբելիների Օրբելյանների փոխհարաբերությունները սկիզբ են առել այդ միջակայքում: Առավել հավանական է, որ դա տեղի

¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 379:

² Картлис цховреба. 2008, 189.

³ Картлис цховреба. 2008, 202.

է ունեցել կամ 1118-ին, կամ էլ դրանից քիչ հետո, քանզի Դավիթ Շինարարը Կյուրիկյան թագավորության նախկին տարածքը լիովին գրավեց 1124-ին⁴:

Զաքարյանների մեր սրբագրած տոհմաճառի համաձայն այդ ժամանակ նրանց գլխավորում էր մեծ Սարգսի հայր ավագ Զաքարեն⁵, որը դարձավ Օրբելիների անմիջական ստորական: Այդ տոհմաճառի քննությանն անդրադարձած Հ. Մարգարյանն ավագ Զաքարեին մեծ Սարգսի պապը համարելով հանդերձ նկատել է, որ նա «եղել է առաջինը (Զաքարյաններից – Ա. Շ.), ով կապ է պահպանել երկրամասի (Լոռիի – Ա. Շ.) նոր տերերի՝ Օրբելի իշխանների հետ»⁶: Բոլոր դեպքերում, անկախ Զաքարյանների տոհմաճառում ավագ Զաքարեի զբաղեցրած տեղից, նա այդ տոհմի՝ Օրբելիների ստորական դարձած առաջին գլխավորն էր:

Ինչպես հետևում է հայ-վրացական սկզբնաղբյուրների անուղղակի և ուղղակի վկայություններից, Զաքարյանների և Օրբելիների դրանից հետո սկիզբ առած փոխհարաբերությունները, հիմքում ավատատիրական ենթակարգությունն ունենալով հանդերձ, շատ սերտ էին:

⁴Հաւաքումն պատմութեան. 1862, 119: **Սամուէլ Անեցի** և շարունակողներ. 2014, 208: Картлис цховреба. 2008, 193; Հմմտ. **Մարգարյան**. 1980, 152:

⁵ **Շահնազարյան**. 1990, 31:

⁶ **Մարգարյան**. 2023, 125:

Վարդան վարդապետն անդրադառնալով վրաց արքա Գեորգի III-ի (1156-1184) կողմից Շեդադյաններից 1161 թ. Անին գրավելու հետ կապված անցքերին, նշում է, որ նա իր իսկ կողմից այդ քաղաքի կառավարիչ նշանակված Սադուն իշխանին դավաճանության մեջ կասկածելով՝ փոխարինում է մեծ Սարգիս Զաքարյանով⁷: Թամար թագուհու առաջին պատմիչն իր հերթին հայտնում է, որ Գեորգի III-ն Անին գրավելուց հետո «այն պահպանելու և ամրացնելու նպատակով [այնտեղ] թողեց Իվան Օրբելուն՝ մանդատուրթ-ուխուցեսին և ամիրսպասալարին, նրան օգնական տալով Սարգիս Մխարգրձելուն (մեծ Սարգիս Զաքարյանին – Ա. Շ.)»⁸:

Այսպիսով, վրաց պատմիչը Սադունին լուրջան է մատնում, փոխարենը փաստելով Իվանե Օրբելուն Անիի ռազմական, իսկ նրա ստորակա մեծ Սարգիս Զաքարյանին քաղաքացիական կառավարիչ նշանակելը⁹: Դա պայմանավորված էր ոչ միայն վերջինիս հայ լինելով, այլև նրան, որպես իր տոհմի հետ սերտորեն կապված ստորակայի, այդ պաշտոնում տեսնելու Իվանե Օրբելու ցանկությամբ: Վերջին պնդման հիմքն է Թամար թագուհու առաջին պատմիչի կողմից մեծ Սարգիս Զաքարյանի «Օրբելիների եղբայր և սիրելի»¹⁰ համարվելը:

⁷ Հաւաքումն պատմութեան. 1862, 127:

⁸ Картлис цховреба. 2008, 245.

⁹ Հմմտ. Лордкипанидзе. 1974, 129; Մարգարյան. 1980, 105:

¹⁰ Картлис цховреба. 2008, 251.

Զաքարյաններ-Օրբելիներ ստորակա-գերակայական փոխհարաբերությունները խզվեցին իրենց փեսա արքայազն Դեմետրեին (Դեմնա) գահին նստեցնելու պատրվակով Գեորգի III-ի դեմ վերջիններիս գլխավորած ավատատիրական ապստամբության ժամանակ: Այս հուժկու ընդվզման օրերին ի թիվս այլոց «Դեմնայից հեռացավ Օրբելիների եղբայր և սիրելի Սարգիս Մխարգրձելին իր որդով և եղբորորդով: Թագավորը նրան ընդունեց սիրալիր ու փառաքաջ և ցույց տվեց նրա ազնվագարնությանը համապատասխան վստահություն»¹¹: Մեծ Սարգսի որդի և եղբորորդի ասելով Թամար թագուհու առաջին պատմիչը նկատի ունի համապատասխանաբար Զաքարե Բ-ին և Բլուզ Զաքարեին:

Զաքարյանների այս քայլն ավատատիրական ենթակարգության նորմերի կոպտագույն խախտում էր: Սակայն նրանք մեծ Սարգսի գլխավորությամբ Դեմնայից, այսինքն Օրբելիներից հեռացան, երբ վրաց արքայազնի աներ և ապստամբության ղեկավար Իվանե Օրբելին փոքրաթիվ ուժերով Լոռե բերդում շրջապատվեց, իսկ մեծ Սարգսի աներձագ Ամիր Քուրդը Մահկանաբերդի գավառում նրա եղբայր, արքունի ախոռապետ Լիպարիտ Օրբելուն պարտության մատնեց: Դրանով ապստամբության ճակատագիրը վճռվեց, ինչը փորձառու ռազմական գործիչ մեծ Սարգիս Զաքարյանին ստիպեց

¹¹ Картлис цховреба. 2008, 251.

լքել իր նկատմամբ խիստ բարեհաճ տրամադրված Օրբելիներին¹²:

Ապստամբությունը պարտության մատնելուց հետո վրաց արքան խստորեն պատժեց նրա ակտիվ մասնակիցներին, հատկապես Օրբելիներին: Մասնավորապես, Իվանե Օրբելին կուրացվեց և զրկվեց պաշտոններից ու տիրույթներից, իսկ Օրբելիները գրեթե ոչնչացվեցին¹³: Ինչ վերաբերվում է Լիպարիտին, որ «գնացեալ էր առ աթաբեկն Ելտկուզ երկու որդուվք՝ Ելիկուման և Իանեի»¹⁴ օգնական զորք խնդրելու, լսելով ապստամբության պարտության լուրը՝ «դադարեաց առ Ելտկուզին, և ... սակաւ աւուրս կեցեալ՝ մեռանի՝ յօտար աշխարհի»¹⁵:

Սյունյաց պատմիչի համաձայն, «ի հալածելն զՕրբելքն բաժանեաց զհայրենիս նոցա Գէորգի, զոմանս ետ թշնամեացն և մատնողացն, և զայլսն ետ Խփչախին, որ Խուպասար կոչիր և մատոյց զնա ի գահ իշխանութեան նոցա և եդ սպասալար ամենայն Վրաց»¹⁶: Ճիշտ է, ապստամբության ճակատագիրը վճռվելուց հետո

¹² Այս իրողության հաշվառմամբ ապստամբության ճնշման գործում մասնավորապես մեծ Սարգիս Չաքարյանի եռանդուն մասնակցության մասին Գ. Գրիգորյանի պնդումը չի համապատասխանում իրականությանը (**Գրիգորյան**. 1981, 28):

¹³ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 389: Картлис цховреба. 2008, 213-214; Հաւաքումն պատմութեան. 1862, 130:

¹⁴ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 390:

¹⁵ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 390:

¹⁶ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 390-391:

Գեորգի III-ին հարած Զաքարյաններն այդ ժամանակ «թշնամիների և մատնիչների» ու Ղուբասարի նման Օրբելիների հաշվին տիրույթների ու պաշտոնների չարժանացան, բայց ասպարեզից վերջիններիս հեռացմամբ արագ վերելքի պայմաններ ստացան: Արդյունքում՝ Թամար թագուհու (1184-1207) օրոք նրանք դարձան ոչ միայն հայկական, այլև վրացական թագավորության ավատատիրական տների առաջատարը, մասնավորապես, տիրացած լինելով թե Լոռուն, և թե Օրբելիների նախկին պաշտոններից կարևորագույններին¹⁷:

Զաքարյանների և Օրբելյանների փոխհարաբերությունները նախքան մոնղոլական նվաճումը

Իրաքի սելջուկյան սուլթանությունը փաստացի տնօրինող Շամս ադ-դին Ելտկուզ աթաբեկը Լիպարիտի որդի Էլիկումին շնորհեց Համիա քաղաքը, միաժամանակ դարձնելով Ռեյ, Սպահան և Ղազվին քաղաքների ամիր¹⁸: Գանձակի ճակատամարտում Էլիկումը սպանվում է, թողնելով Լիպարիտ անունով մանկահասակ որդի: Լիպարիտը մոր՝ Խաթունի հետ տարվում է Նախիջևան: Այնտեղ մի մահմեդական բռնի ամուսնանում է Խաթունի հետ, և Լիպարիտը պատանդի կարգավիճակում ավելի քան տասը տարի մնում է նրա տանը¹⁹: Ստե-

¹⁷ Картлис цховреба. 2008, 257, 266 և այլն:

¹⁸ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 392:

¹⁹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 395:

փանոս Օրբելյանի վկայությամբ, երբ Մեծ Սարգսի որդիներ Զաքարե Բ-ն և Իվանե Ա-ն իրենց գլխավորած ազատամարտերի ընթացքում «մինչ տիրեցին այսմ աշխարհի ... սկսան յոյզ առնել եթե գոյ ոք յորդոցն Լիպարտի ի Պարսկաստան»²⁰: Խաթունի քեռի Ստեփանոս եպիսկոպոսը Զաքարյան եղբայրներին տեղյակ է պահում Լիպարտի գոյության մասին և նրանց թախանձագին խնդրանքով նրան մոր հետ փախցնում Վայոց ձոր²¹: Դրանից հետո Ստեփանոս եպիսկոպոսը Լիպարտին տանում է Իվանե Ա Զաքարյանի մոտ, որը նրան ուրախությամբ ընդունելով Թամար թագուհուն ու նրա որդի Գեորգի Լաշային (1207-1223) իրազեկում է Լիպարտի իր մոտ գտնվելու մասին²²: Հ. Մարգարյանը Սյունիքում Լիպարտի հաստատվելը թվագրել է «շուրջ» 1206-1207-ով²³: Այս ընդունելի թվագրումն առաջարկելիս նա, անկասկած, հիմք է ընդունել այն, որ Թամարը մահվանից քիչ առաջ որդուն գահակից էր դարձրել: Հենց դրանով էր պայմանավորված նաև նրան Լիպարտի մասին Իվանե Ա-ի տեղյակ պահելը:

Լիպարտը, որին վիճակված էր սկզբնավորելու Օրբելիների անմիջական հետնորդ Օրբելյանների հայկական իշխանատոհմը և դառնալու Սյունիքում նրանց

²⁰ Պատմություն նահանգին Սիսական. 1910, 395-396:

²¹ Պատմություն նահանգին Սիսական. 1910, 396:

²² Պատմություն նահանգին Սիսական. 1910, 396:

²³ Հայոց պատմություն. 2014, 237:

իշխանության հիմնադիրը, «յոյժ սիրեցեալ էր յաչս Իւանէի»²⁴, որը Զաքարե Բ-ի մահվանից հետո գլխավորեց Զաքարյան իշխանատոհմը և դարձավ վրացական թագավորության աթաբեկը (թագաժառանգի խնամակալը) ու ամիրսպասալարը: Լիպարիտի նկատմամբ Իվանե Ա-ի տաճած ջերմ վերաբերմունքի մասին է վկայում իր դուստր Թամթային նրան կնության տալու մտադրությունը, որով Զաքարյանների ու Օրբելյանների փոխհարաբերությունները խնամիական կապերով կամրապնդվեին:

Սակայն Իվանե Ա-ին կանխում է նրա ստորականերից Բուբակ անունով հայտնի իշխանը²⁵: Նա Լիպարիտին «խաբեալ պատրող բանիւք՝ ի ծածուկ փեսայացոյց ինքեան տալով նմա... օրիորդ Ատիայն, ընդ որ առ ժամ մի ցասուցեալ Աթաբեկ Իվանէի»²⁶: Լիպարիտին բարեհաճ էր վերաբերվում նաև Զաքարե Բ Զաքարյանը: Նա 1211 թ. Լիպարիտի «թախանձանօք» Օրբելյանների հոգևոր կենտրոն Նորավանքին է վերադարձնում Ագարակի ծոր գյուղը²⁷:

Դառնալով Գանձակի Ելտկուզյան աթաբեկության տիրապետությունից Սյունիքի ազատագրումը գլխավորող Իվանե Ա-ի զորահրամանատարներից մեկը, նա

²⁴ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 353:

²⁵ Բուբակի մասին տե՛ս **Մուրադյան**. 1977, 125-127:

²⁶ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 397:

²⁷ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 358-359:

մասնակցում է այդ երկրամասի համար մղվող մարտերին: Ճիշտ է, դրանցում Լիպարիտ Օրբելյանի խաղացած դերը նշանակալի է, բայց նրա թոռ Սյունյաց պատմիչը գերազնահատել է այն, պնդելով, թե իբր «նա եղել առաջնորդ առման Սիւնեաց»²⁸:

Ինչպես Սյունիքի ազատագրմանն օժանդակելու, այնպես էլ հայրենական, այսինքն, Օրբելիներից խլված տիրույթների դիմաց փոխհատուցելու նպատակով Իվանե Ա-ն, ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի «հրամանաւ թագաւորին (Գեորգի Լաշայի – Ա. Շ.) տայ փոխան հայրենեացն Լիպարիտի անանցական գրով զՀրաշկաբերդ իւր գաւառովն և այլ բազում գեղորէս ի Վայոց ձոր, ի Կոտայսն գէլաոն և այլ գիւղս յոլովս. ի Գեղաքունի զՀամասարի և այլ գեղորէս բազում, ի Կայեն զԱղստև իւր կերովն ... տայ և ի ձեռս նորա զՍիւնիս. զՈրոտն, զԲարկուշատ և զայլ բերդորէսն»²⁹: Լիպարիտ Օրբելյանն իր հերթին Ամաղուի Նորավանքի սուրբ Կարապետ եկեղեցու 1221 թվակիր արձանագրության մեջ Գեորգի Լաշային չհիշատակելով պնդում է, որ «մեծ աթաբեկ» Իվանեն է «հայրենեացն փոխան... զՀրաշկաբերդ իւր կերովս»³⁰ իրեն տվել:

Սյունիքում Օրբելյանների իշխանության ստեղծման

²⁸ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 397:

²⁹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 397:

³⁰ Դիվան հայ վիմագրության. 1967, 211: Հմմտ. Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 360:

հանգամանքներին քաջաճանոթ Գ. Հովսեփյանն ունեցել է բոլոր հիմքերը պնդելու, որ դա տեղի է ունեցել «Իւանէի ձեռքով»³¹: Այդ իշխանությունը ենթակա էր Իվանե Ա-ին, իսկ Լիպարիտ Օրբելյանն էլ նրա «յոյժ սիրեցեալ» ստորական էր:

Նորավանքի սուրբ Նշանի (խաչի) պատկանելության շուրջ 1216 թ. ծավալված իրադարձությունները Զաքարյանների և Օրբելյանների փոխհարաբերությունների պատմության ուշագրավ էջերից են: Օրբելյաններին պատկանող այդ սուրբ Նշանը գրավադրվելով պահվում էր Ածապ վանքում՝ Պետրոս անունով եպիսկոպոսի մոտ: Այդ մասին իմանալով իշխան Վասակ Խաղբակյանը սուրբ Նշանը վերջինից խլելով նվիրում է իր գերակա Իվանե Ա-ին, որն այն պահում է Պղնձահանքում³²: Սուրբ Նշանը վերադարձնելու նպատակով Նորավանքի եպիսկոպոս տեր Սարգիսը դիմում է Լիպարիտ Օրբելյանին ու Բուբակ իշխանին, որոնք աջակցում են նրան ու դիմում Իվանե Ա-ին: Ի վերջո, Լիպարիտ Օրբելյանից ստանալով հազար դահեկան փրկագին, Իվանե Ա-ն իր դիվանի քարտուղար Օնոֆրեին հրամայում է սուրբ Նշանը հանձնել տեր Սարգսին, ինչը կատարվում է: Տեր Սարգիսն այն տանում է Նորավանք և հաստատում այնտեղ³³: Սուրբ Նշանն Իվանե Ա-ից ձեռք բերելու մասին

³¹ Հովսեփյան. 1969, 26:

³² Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 352-353:

³³ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 353-354:

Լիպարիտ Օրբելյանը հիշատակել է Նորավանքի սուրբ Կարապետ եկեղեցու վերոհիշյալ արձանագրության մեջ³⁴:

Սակայն, սուրբ Նշանի պատկանելության շուրջ ծավալված վեճը դրանով չի ավարտվում, քանզի այն տնօրինելու հավակնություններ է դրսևորում տեր Սարգսի դեմ ընդվզելով Սյունիքի թեմը մասնատած և Տաթևի եպիսկոպոս դարձած տեր-Հովհաննեսը: Վերջինս ու տեր Սարգիսը Լիպարիտ Օրբելյանի ու նրա որդի Էլիկոմի հետ գնում են Իվանե Ա-ի մոտ Դվին՝ դատաստանի: Սուրբ Նշանի պատկանելության շուրջ երկու եպիսկոպոսների վեճը լուծելու նպատակով Իվանեն Դվինում ներկայացուցչական դատական ատյան է հրավիրում³⁵: Ատյանի վճռի համաձայն «խաչ սեպիական էր Իւանէի, և ի տալն զնա ի Լիպարիտ և ի տէր Սարգիս բազում ծախսութ մինչ ի 1000 դահեկան, Լիպարտի և իւր եկեղեցոյն (Նորավանքին – Ա. Շ.) է պարտ լինել յաւիտենական ժառանգութիւն»³⁶: Ատյանի վճիռն արժանանում է Իվանե Ա-ի հավանությանը, և սուրբ Նշանն անվիճելիորեն ու առանց առարկության համարվում է «Լիպարտի և իւրոցն»³⁷:

Սյունիքի ազատագրման համար մղվող մարտերի

³⁴ Դիվան հայ վիմագրության. 1967, 211:

³⁵ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 355:

³⁶ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 356:

³⁷ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 356:

հարկադրական դադարից և, ինչպես երևում է Ստեփանոս Օրբելյանի մի վկայությունից, Օրբելյանների իշխանության ձևավորումից հետո, Լիպարիտ Օրբելյանը Գեորգի Լաշայի ու Իվանե Ա-ի կողմից նշանակվում է կողմնակալ³⁸, իսկ նրա տիրույթները վեր են ածվում սահմանապահ կողմնակալության: Կողմնակալ է նշանակվում նաև Վասակ Խաղբակյանը³⁹: Այս հանգամանքը գալիս է փաստելու, որ իր ստորականերին վրացական թագավորության ավատատիրական աստիճանակարգում մեկ աստիճանով վեր բարձրացնելուն նպաստել է Իվանե Ա-ն: Լիպարիտ Օրբելյանի ու Իվանե Ա-ի սերտ փոխհարաբերությունների մասին է խոսում նաև, ի տարբերություն վերջինիս դավանական քաղաքականությունից դժգոհ հայ այլ իշխանների, Գառնիի ճակատամարտին Օրբելյան իշխանի մասնակցությունը⁴⁰:

Ավագյան տան և Օրբելյանների փոխհարաբերությունները

Իվանե Ա-ի մահվանից (1233/1234 թ.) հետո Օրբելյանները դարձան նրա որդի Ավագի՝ Զաքարյանների Ավագյան տուն կոչված տոհմաճյուղի հիմնադիրի ստորակաները: Նախքան մոնղոլների 1236 թ. նվաճողական արշավանքն Ավագյան տան և Օրբելյանների գերակա-

³⁸ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 397:

³⁹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 397:

⁴⁰ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 399:

ստորակայական փոխհարաբերությունները շարունակում էին սերտ մնալ: Սակայն մոնղոլական նվաճման, ապա և տիրապետության շրջանում դրանց բնույթն արմատական փոփոխություններ կրեց: Դա ծայր առավ 1236 թ. ամռանը մոնղոլների կողմից հյուսիս-արևելյան՝ Զաքարյան Հայաստանը գրավելիս:

Երբ մոնղոլ զորապետ Ասլան նոյինը հարձակվեց գրավելու համար վիճակահանությամբ իրեն բաժին ընկած Օրբելյանների իշխանության վրա և սպանված Լիպարիտին փոխարինած որդուն՝ Էլիկումին, առաջարկեց որոշակի պայմաններով հնազանդվել, նա, Ավագից օգնություն չստանալով, առանց նրա թույլտվության համաձայնվեց: Ավելին, դրանից հետո Ասլան նոյինին օգնեց նվաճելու Ավագի մյուս ստորակա Խաղբակյանների իշխանությունը և անգամ մասնակցեց Զաքարե Բ-ի որդի Շահնշահին պատկանող Անիի գրավմանը⁴¹: Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ Ասլան նոյինը գրավեց Խաղբակյաններին պատկանող «զՎայոց ձոր և զԵղեգիս մինչև Երերօն գիւղ որ է հանդեպ Գառնոյ. և ետ զամենայն Ելիկումին»⁴²: Բնականաբար, «հենց այս ժամանակ էլ պետք է սկիզբ առներ Ավագյան տան և Օրբելյանների լիովին հասկանալի բախումը»⁴³:

Երկու տոհմերի փոխհարաբերություններում լարվա-

⁴¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 404:

⁴² Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 404:

⁴³ Մարգարյան. 2023, 77:

ծությունը գնալով խորացավ: Այդ իրողության արձագանքն է Ստեփանոս Օրբելյանի «ասում են» վերապահությամբ հաղորդումն առ այն, որ մոնղոլական բանակի կազմում Նփրկերտի պաշարմանը մասնակցելիս «հիւանդանայ Ելիկումն խստագոյն ցաւօք, և որպէս ասէն, դեղակուր լինի ի բժշկաց ի հրամանէ Աւագին»⁴⁴: Իրականում 1250 թ. մահացած Ավագ Զաքարյանը⁴⁵ չէր կարող հրահանգել 1253 թ. մահացած իր ստորակայի թունավորումը, առավել ևս, որ Նփրկերտն ավելի քան երկու տարի պաշարված լինելով գրավվել է 1260 թ.⁴⁶: Սյունյաց պատմիչն Ավագյան տան ու Օրբելյանների փոխհարաբերությունների սրման մեղավոր է համարում Ավագյան տանը, հատկապես Ավագի կին վրացուհի Գոնցային, գրելով հետևյալը. «յետ Ելիկումին բազում նախանձու և թշնամութեամբ վարէր տունն Ավագին ընդ տանն Օրբէլեյան. ևս առաւել Գոնցայն՝ կին Ավագին. և կամէին վարատել և հալածել կամ կորուսանել զորք մնացեալ մանկունսն՝ զՍմբատ և զեղբարս իւր. և յափշտակէին զհայրենիս նոցա: Եվ նոքա շրջէին թաքստեամբ աստ և անդ»⁴⁷: Ինչպես տեսնում ենք, Ստեփանոս Օրբելյանը գոյները խտացնելով է աչառու մեղադրում Ավագյան տանը, իր տոհմին ներկայացնելով իբրև

⁴⁴ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 404:

⁴⁵ Հաւաքումն պատմութեան. 1862, 148:

⁴⁶ **Գանձակեցի**. 1961, 385, 387: Հմմտ. **Գրիգորյան**. 1981, 68:

⁴⁷ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 405:

անմեղ զոհի:

Հ. Մանանդյանի զգուշավոր, բայց իրավացի դիտարկմամբ երկու տոհմերի «թշնամության գլխավոր պատճառը ... ըստ երևույթին Օրբելյանների անհնազանդությունն էր ու նրանց ըմբոստ վերաբերմունքը դեպի Ջաքարյան Իվանեի տունը, որն իրենց սյուզերենն էր»⁴⁸: Օրբելյանների անհնազանդության հիմքում Հ. Մանանդյանը դնում էր նրանց մեծ անցյալ ունենալու գիտակցումն ու համոզմունքը, և այն, որ իրենց իշխանությունն ըստ երևույթին համարում էին ոչ թե Իվանե Ա-ի ու նրա ժառանգների ստորադաս իշխանություն, այլ վրաց Բագրատունիների հրամանով Իվանեից փոխանակ իրենց հայրենիքի «հայրենագիր սիգելով» ստացած սեփականություն⁴⁹: Ստեփանոս Օրբելյանն էլ պատահական չէր նշել, որ Ասլան նոյինն իր սրով նվաճածը մոնղոլներին հավատարիմ ծառայության պայմանով հանձնել էր Էլիկումին՝ իբրև Օրբելյան տոհմի սեփականություն⁵⁰:

Ավագի ու Էլիկումի մահվանից հետո Ավագյան տունն ու Օրբելյանների տոհմը գլխավորեցին Գոնցան և երկրորդի եղբայր, Ստեփանոս Օրբելյանի հիացական բնութագրին արժանացած⁵¹ Սմբատը: Դրանից հետո Ավագ-

⁴⁸ Հմմտ. **Մանանդյան**. 1952, 353:

⁴⁹ **Մանանդյան**. 1952, 353:

⁵⁰ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 404:

⁵¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 405:

յան տան և Օրբելյանների փոխհարաբերություններն այնքան վատթարացան, որ վերածվեցին ռիսկի միջանկյալի: Դրան նպաստեցին նաև մոնղոլ տիրողներն իրենց «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականությամբ՝ իր տոհմի շահերն ամեն գնով պաշտպանող Սմբատին հովանավորելով:

Սմբատ Օրբելյանը, Ավագյան տան գերակայությունը չհանդուրժելով, մոնղոլական կուսակալ Բաչու նոյինի աջակցությամբ 1251 թ. մեկնեց մոնղոլական տերության մայրաքաղաք Կարակորում և մեծ խան Մանգուին (1251-1259) մի թանկարժեք գոհար ընծայելով իր իշխանությունը դարձրեց ինչու՝ մեծ խանական ընտանիքի տիրույթ: Բացի այդ, Մագուն «եհան զՍմբատ ի դուրս յամենայն դաւթարաց ի Վրաց և յայլոց (Ավագյան տան – Ա. Շ.) և ահա այս կրկին հաստատութիւն եղև հայրենեաց նոցա (Օրբելյանների – Ա. Շ.). զի առաջինն թրով առած էր, որպէս ծառայ, որ ի ձեռն Ասլան նոյինին և երկրորդս՝ արքայատուր և որպէս գնոյ մեծագունի առեալ ընդ լուսատու գոհարին»⁵²: Այսպիսով, Սմբատը հասավ նրան, որ Օրբելյաններն, ի դեմս Ավագյան տան, խզեցին գերակա-ստորակայական կապերն իրենց նախնի Օրբելիների երբեմնի ստորակա Զաքարյանների հետ:

Կարակորումից 1254 թ. Սմբատի վերադառնալուց հետո Գոնցան փորձեց Գյուրջիստանի վիլայեթի բասուլադ

⁵² Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 411:

Արղունի միջոցով «կորուսանել զՍմբատ և ոչ ժառանգեցուցանել զերկիր նորա»⁵³, բայց արդյունքի չհասավ: Սմբատը 1256-ին կրկին գնաց Կարակորում՝ Մանգուի մոտ, և ոչ միայն վերահաստատվեց իր իրավունքներում, այլև դատարանում հոգուտ Արղունի կեղծ վկայությամբ շահեց նրա հովանավորությունը⁵⁴: Նաև վրացական թագավորությունը ներառող Իլխանության ստեղծումից (1256 թ.) հետո էլ Սմբատը կարողացավ հասնել իլխան Հովափուի (1256-1265) բարեհաճությանը⁵⁵: Գոնցան, իր հերթին, Սմբատի հավակնություններին դիմակայելու նպատակով, 1257 թ. ամուսնացավ վրաց արքա Ուլու Դավթի (1246-1271) հետ, որը նրա մանկահասակ դուստր Խոշաքի խնամակալությունն ու Ավագյան տան տիրույթների տնօրինությունը հանձնեց, Աշ. Հովհաննիսյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Սմբատի պես բարոյական զսպանակներից թափուր մի անձնավորության»⁵⁶ Սադուն իշխանին⁵⁷:

Մոնղոլների դեմ Ուլու Դավթի գլխավորությամբ 1259-1261 թթ. կայացած հայ-վրացական ապստամբության պարտությունից հետո Գոնցան սպանվեց: XIV դարի վրաց Անանուն ժամանակագիրն «ասում են» վերապա-

⁵³ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 413:

⁵⁴ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 413:

⁵⁵ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 414:

⁵⁶ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910: **Հովհաննիսյան**. 1657, 213:

⁵⁷ Картлис цховреб. 2008, 365.

հույթամբ դա նրա դստեր զրպարտությամբ է պայմանավորում⁵⁸: Ստեփանոս Օրբելյանն իր հերթին, Սմբատին Ավագի տան խնամակալը համարելով, կարծում է, թե նա է Հովսեփի հրամանով Գոնցային սպանել տվել և ինքն իշխել «ամենայն իշխանութեանց Ավագին: Եվ տայ զդուստր նորա զԽոշաքն ի կնութիւն մեծ խոջային Սահիպ դիւանի»⁵⁹: Սյունյաց պատմիչի այս հաղորդումն իրապատում լինելը վիճելի է: Մոր պատճառով հայրական տիրույթներից զրկված Խոշաքն էլ էր շահագրգռված ասպարեզից մոր հեռանալով: Ինչպես տեսանք, Ավագյան տան հայրագիրը Սադունն էր, և հենց նա էր 1269 թ. իր խնամարկյալին կնության տվել ամենակարող Սահիբ դիվան Մուհամմեդ Զուլեյնուն: Մոր մահվանից հետո Խոշաքը դարձավ հայրական կալվածքների լիիրավ տերը⁶⁰, իսկ Սահիբ դիվանի կինը դառնալով չեզոքացրեց դրանց նկատմամբ ցանկացած այլ, այդ թվում Սմբատ Օրբելյանի, հավակնություն:

1273 թ. անժառանգ մահացած Սմբատին փոխարինեց եղբայրը՝ Տարսայիճը: 1284 թ. Արղուն իլխանը (1284-1291) «ետ ... զտուն Աագեան և զտուն Շահնշահեան և զԳագեցին և զորդիսն Սադուն աթաբեկին»⁶¹ Ուլու Դավթի որդի Դեմետրե II-ին (1270-1289): Վերջինս

⁵⁸ Картлис цховреба. 2008, 372.

⁵⁹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 418:

⁶⁰ Հմմտ. **Մարգարյան**. 2023, 160:

⁶¹ Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 426:

էլ իր նախկին խնամակալ Տարսայիճին նշանակեց արևելավրացական թագավորության աթաբեկ, և Օրբելյանները դարձան Ջաքարյանների անմիջական գերական: Երբ 1289/1290 թ. Տարսայիճ Օրբելյանը վախճանվեց և աթաբեկի պաշտոնում նրան փոխարինեց Սադունի որդի Խուբլու Բուղան⁶², Ջաքարյանները դադարեցին Օրբելյանների ստորական լինել: Դրանից հետո սկզբնաղյուրներում այդ նշանավոր իշխանատոհմերի փոխհարաբերությունների մասին տեղեկություններ չեն հանդիպում:

Եզրակացություններ

Ջաքարյանների ու Օրբելյանների նախնի վրաց իշխանատոհմ Օրբելիների փոխհարաբերությունները սկիզբ են առել կամ 1118 թ. կամ դրանից քիչ հետո: Ջաքարյանները դարձել են Օրբելիների ստորականեր և այդ կարգավիճակն ունեցել մինչև վրաց արքա Գեորգի III-ի դեմ Իվանե Օրբելու գլխավորությամբ բարձրացված 1176-1177 թթ. ապստամբությունը, որի ընթացքում լքեցին նրանց: Ապստամբության պարտությունից հետո Օրբելիները փաստորեն հեռացան պատմության ասպարեզից, բայց որոշ ժամանակ անց Իվանե Ա Ջաքարյանի աջակցությամբ Սյունիքում հաստատվեց Իվանե Օրբելու եղբայր Լիպարիտի նույնանուն թոռը: Նա սկզբնավորեց

⁶² Картлис цховреба. 2008, 392.

Օրբելիների անմիջական հետնորդ Օրբելյանների հայկական իշխանատոհմը և Իվանե Ա Ջաքարյանի օգնությամբ Սյունիքում հիմնեց նրա գերակայության տակ գտնվող Օրբելյանների իշխանությունը:

Մոնղոլական տիրապետության ժամանակ մոնղոլների «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականության և Ջաքարյանների տոհմաճյուղ Ավագյան տան հետ գերակաստորակայական փոխհարաբերությունները խզելու Օրբելյանների ձգտմամբ պայմանավորված՝ Սմբատ Օրբելյանի ջանքերով նրանց իշխանությունը 1251 թ. դարձավ ինքու՝ մեծ խանական ընտանիքի տիրույթ: Օրբելյանները ոչ միայն դադարեցին Ավագյան տան ստորական լինել, այլև 1284 թ. դարձան Ջաքարյանների գերական: Սակայն 1289/1290 թ. Տարսայիճ Օրբելյանի մահվանից հետո նրա տոհմը դադարեց այդպիսին լինել: Հետագայում Ջաքարյանների ու Օրբելյանների փոխհարաբերությունների մասին սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ չեն հանդիպում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գրիգորյան Գ. Մ. 1981, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 318 էջ:

Դիվան հայ վիմագրության 1967, պրակ III, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 427 էջ:

Կիրակոս Գանձակեցի 1961, Պատմություն հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, Հայկական

ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 426 էջ:

Հայոց պատմություն 2014, հ. II, գիրք երկրորդ, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 798 էջ:

Հաւաքումն պատմութեան 1862, Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, ի Վենետիկ, ի Սուրբ Ղազար, 184 էջ:

Հովհաննիսյան Ա. 1957, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Գիրք առաջին, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 524 էջ:

Հովսեփյան Գ. 1969, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս-Լիբանան, 523 էջ:

Մանանդյան Հ. 1952, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. III, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 455 էջ:

Մարգարյան Հ. 1980, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 255 էջ:

Մարգարյան Հ. 2023, Նշանավոր իշխանական տները Հայաստանում ԺԲ դարից-ԺԴ դարի առաջին կեսին, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 279 էջ:

Մուրադյան Պ. Մ. 1977, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 362 էջ:

Շահնազարյան Ա. Ի. 1990, Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 216 էջ:

Պատմություն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց, 1910, Թիֆլիս, Էլեքտրա-քարժ տպ. օր. Ն. Աղանեանցի, 618 էջ:

Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, 2014, Աշխատասիրությամբ Կարեն Մաթևոսյանի, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 503 էջ:

Картлис цховреба. История Грузии 2008, Тбилиси, изд. “Артануджи”, 455 с.

Лордкипанидзе М. Д. 1974, История Грузии XI-начала XIII в., Тбилиси, “Мецниереба”, 211 с.

Арташес И. Шахназарян, *Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент*, **К истории взаимоотношений Закарянов и Орбелянов**

Резюме

Отношения между Закарянами и Орбелянами начались в 1118 году, либо вскоре после этого и продолжались до 1289/1290 гг. Сначала Закаряны были верными вассалами Орбели, прямых предков Орбелянов. Однако во время мятежа, поднятого в 1176–1177 гг. против грузинского царя Георгия III под руководством Иване Орбели, Закаряны покинули Орбели и перешли на сторону короля.

В результате восстание было подавлено, и Орбели были вытеснены с исторической арены. Тем не менее, в начале XIII в. при поддержке Иване А (I) Закаряна, рекомендуется переформулировать, так как содержание не совсем ясно не только поселился в Сюнике, но и установил там княжество и положил начало армянской династии Орбелянов. Сначала это княжество подчинялось Иване А (I), а затем – его потомкам из ветви Закарянов, называемой древом Авагянов.

В период монгольского владычества Орбелянам удалось не только выйти из-под вассальной зависимости дома Авагянов, но и в 1284–1289/1290 гг. стать главой Закарянов.

Ключевые слова: Закаряны, Орбеляны, Орбели, Эликум, Иване А, Гонца, Сюник.

Artashes I. Shahnazaryan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History, Associate Professor, About the History of Relations between the Zakarians and Orbelians*

Summary

The relationship between the Zakarians and Orbelians began in 1118 or shortly thereafter and lasted until 1289/1290. In the beginning, the Zakarians were the loyal subordinates of the Orbelis, the direct ancestors of the Orbelis. However, in 1176-1177, during the rebellion led by Ivane Orbeli against the Georgian king George III, they left the Orbelis and went over to the king's side.

In the end, the rebellion was defeated and the Orbelis were pushed out of the historical arena. However, at the beginning of the XIII century, with the support of *Рекомендуется переформулировать, так как содержание не совсем ясно* not only settled in Syunik, but also established a government and founded the Armenian dynasty of the Orbelians. It was first subordinated to Ivane I, and then to the branch of the Zakarians called the Avagyan House, descended from him.

During the Mongol rule, the Orbelians not only managed to get out of the Avagyan domination, but in 1284-1289/1290 they also became the chieftains of the Zakarians.

Key words: Zakarians, Orbelians, Orbelis, Elikum, Ivane A, Gontsa, Syunik.

ARPINE R. BABLUMYAN

Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History

arpinebablumyan05@gmail.com

ID 0009-0001-7840-1440

DOI:10.59523/1829-4596.2024.2(29)-49

**THE ARMENIAN POPULATION OF VAN AND
BITLIS (BAGHESH) PROVINCES OF WESTERN
ARMENIA IN 1878-1914 (ANALYSIS OF HISTORICAL-
DEMOGRAPHIC FACTORS AND SOCIO-ECONOMIC
SITUATION)***

Key words: Western Armenia, Van, Bitlis, Mush, socio-economic situation, demographic changes, Hamidian massacres.

Introduction

The historical, demographic, and socio-economic processes in Western Armenia at the end of XIX - beginning of XX centuries serve as crucial indicators of the condition of Western Armenians. Understanding these dynamics is essential especially for a comprehensive presentation of the history of the Armenian Genocide. This article examines the causes of historical, demographic, and socio-economic changes in Van and Bitlis provinces, highlighting their direct impact on various aspects of Western Armenian life. The study focuses primarily

**Submitted on 15.XI.2024, reviewed on 15.XI.2024, accepted for publication on 15.XII.2024.*

on the period from 1878 to 1914.

The provinces of Van and Bitlis were regions bordering each other and close to Eastern Armenia, encompassing the territories of Vaspurakan, Turuberan, Mokq, and Aghdznik provinces of Greater Armenia. These areas shared significant similarities in terms of geography, primary occupations and social conditions of the Armenian population. The location of these provinces significantly influenced the way of life of the population, which was to some extent influenced by political factors and especially by wars. Notably, the consequences of the 1877-1878 war were felt for an extended period in the Armenian settlements. Additional critical factors were the tax policies implemented by the authorities and the persecution of the Kurdish tribes, which escalated during and after the Hamidian massacres. These circumstances profoundly affected the provincial economy, which was already in a state of decline. Some economic activity persisted, primarily due to the commercial, artisanal, and agricultural engagements of the Armenian population. In compiling this material, we have relied heavily on Armenian, Russian and European sources, contemporary press articles, and relevant historical publications.

Historical demographic profile of the provinces

In mentioned provinces the population primarily consisted of Armenians, Muslims (including Turks and Kurds), and other ethnic groups. Given the inadequacies and inaccuracies of Ottoman statistics, we will refer to the data of the Patriarchate of Constantinople from 1912.

	Armenians	Turks	Kurds	Kizilbaches	Circassians	Tsigans	Zazas	Assyrians	Yezidis	Total
Van	185000	47000	72000			3000		18000	25000	350000
Bitlis	180000	40000	77000	8000	10000		47000	15000	5000	382000 ¹

The data show that the proportions of the Armenian and Muslim populations in both provinces are closely aligned. It is important to note that the Armenian population was often underestimated in available statistical records, including those of the Security Commission, which reported the Armenian population in Van province at 197,000 and in Bitlis province at 198,000². Therefore it is reasonable to assume that the actual number of Armenians in both provinces was likely higher than these figures suggest, potentially comprising half or even more than half of the total population³.

Another significant similarity between both provinces was the similar trends in demographic shifts, in particular the directions of migration towards Eastern Armenia, the Caucasus, and Persia. Prior to the Hamidian massacres, and in the early 1900s, many migrants primarily sought work abroad – a trend that was characteristic of Armenians in various settlements across Western Armenia. The main driving force behind this migration was economic hardship, as individuals sought better opportunities for a decent livelihood. However, during the Hamidian massacres and in the subsequent several years, forced migration intensified dramatically, reflecting the urgent need to escape violence and persecution.

¹Population Armenienne de la Turquie, avant la Guerre. 1920, 10.

² Թեոդիկ. 1922, 261-262:

³ Վիճակագրական տվյալների մասին ավելի մանրամասն տես՝ Թաթոյան. 2015:

Internal movements among Armenians were also active in provinces of Western Armenia. Many sought to relocate to provincial centers, where job opportunities were more accessible and security was generally better. One notable destination for labor migrants from the region was Van city. According to the publicist and member of the Armenakan party A. Darbinyan (Tseruk), 15% of the population of the city of Van at the beginning of the XX century were Armenians who migrated to Van from various settlements of the province: Shatakh, Moks, Sparkert, Aghbak, where they lived as tenants in the houses of Armenians⁴. Similarly, in the case of Bitlis, the most important cities and therefore the main destinations of the internal migration of the population were the towns of Bitlis and Mush. It is obvious that the situation of those who stayed in the place became more difficult, because in addition to the fact that the number of Armenians in the settlements decreased, their place was also taken by the new Kurds and other Muslims. It is no coincidence that in this period in Western Armenia, and in particular in Vaspurakan, the process of sedentarisation of the Kurdish tribes began, during which the Kurdish elite sought to dominate the lands of Armenian peasants in every possible way. Having owned the lands, Kurdish families were settled on them, who were in a state of maraba⁵. Thus, the Kurds, who settled in villages inhabited by Armenians, appropriated the houses and lands, the best pastures and grasslands of Armenians and became the owners and administrators of the territory.

It should be noted that the authorities encouraged the resettlement of Muslim residents in the villages and houses of

⁴ Մուրճ. 1904, № 9, 24:

⁵ Պողոսյան. 1988, 48-49:

the Armenians who had migrated. As a result, the number of Armenian population decreased significantly in previously Armenian-populated settlements. Thus, before 1877, the village of Artamet in the Van region had 400 Armenian houses and 60-70 Turkish houses, but after the war, the number of Turkish families increased to 300 houses, while the number of Armenians decreased to 100 houses⁶. The situation was also directly affected also by the Hamidian massacres and their demographic, economic and other consequences.

As a result of the migration of Armenians, their lands and houses were taken over by Kurds seeking to settle down and by Caucasian mountaineers and Turks from the Caucasus. Villages of Caucasian mountaineers, such as Chechens, Ossetians, and others were also established in Manazkert, Bulanykh, Akhlat, and other regions of Bitlis and Van provinces.

Russian military commander F. Gryaznov highlights the sympathy of the mountaineers towards Turkey, as one of the reasons for their migration. He notes that targeted propaganda efforts were conducted among these groups, accompanied by significant promises that encouraged their movement. This situation also elucidates the movement of mountaineers prior to the Russian-Turkish War, as many crossed the border almost simultaneously with the Caucasian army. They left behind their homes and belongings, arriving in the new settlements with only what they could carry. This contributed to the dire circumstances faced by the resettled mountaineers, who found themselves in a precarious and impoverished situation⁷.

The resettlement of Muslims from the Caucasus brought

⁶ Պողոսյան. 1988, 41:

⁷ Грязновъ. 1897, 70.

significant changes to the lives of Western Armenians, affecting both demographic processes and the socio-economic landscape of the region. Following the Young Turkish Revolution, the establishment of commissions to address land disputes became increasingly common. In 1909, such commissions were formed in Archak, Aljavaz, and other areas of Van province. However, their findings revealed that many aghas had been confiscating the lands of Armenians for over 15 years, turning some of them into marabas and forcing others to flee to the Caucasus, unfortunately, these injustices were largely overlooked and left unaddressed.

Moreover, a similar provincial commission in Bitlis in 1910 came to the conclusion that the disputed territories should be left to the Muhacirs and that the Armenians should be offered land in other places⁸. Thus, despite initial efforts to foster an atmosphere of freedom and justice during the early years of Young Turk rule, the prevailing policy aimed at creating increasingly unfavorable conditions for Armenians, continuing a policy that had already taken root in the past.

The economic persecution of Armenians

The socio-economic environment of Van and Bitlis provinces has been significantly shaped by political circumstances, particularly the effects of war. In his memoirs, Hovh. Archbishop Nazlyan, the head of the Trabizon Diocese, notes that the densely populated Armenian centers of Van, Baghesh, and Mush, close to the Russian border, have historically been turbulent areas. These regions have often found themselves at the center of the intense rivalry between Russia and Turkey,

⁸ Համբարյան. 1979, 55:

leading to periods of persecution and exploitation of their communities⁹. This ongoing conflict has had profound effects on the local economy and social structures, further complicating the lives of the inhabitants.

During the war of 1877-1878 and in its aftermath, the Armenian population of the Mush region of Bitlis province suffered the most as Kurdish forces and regular troops ravaged their communities¹⁰. The devastation did not cease with the end of the war; for a long period, the local Armenians faced continued atrocities at the hands of both Kurdish fighters and state troops, as well as relentless taxation and exploitation in the war-torn zone. The British writer and traveler H. Tozer highlighted the plight of a village near Bitlis, noting that it experienced one of the most egregious instances of persecution faced by the Armenian population during this tumultuous period¹¹.

The other contemporary of these events, the preacher and journalist G. Hepworth, noted that the Armenian population in the Bitlis region was left wretched, fearful, and hopeless due to the consistent disregard of their rights by the Kurds¹². This oppressive environment further deepened the suffering of the Armenian population, leaving them in a state of despair. The winter months were especially terrible, when the Kurds were accommodated among the Armenians, who provided them with everything they needed without receiving anything in return. According to Tozer, the main reason for the poverty of the

⁹ Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհ. Արք. Նազլեանի յուշերը. 1960, 153:

¹⁰ **Պողոսյան**. 1985, 118:

¹¹ **Tozer**. 1881, 304.

¹² **Hepworth**. 1898, 223-224.

inhabitants was that "the parasites of this description live upon them during half the year"¹³.

Shakir Agha, a chieftain of one of the Kurdish tribes, was known for his atrocities in Shatakh. For years he oppressed the Armenians of Shatakh and Nortuz in Van province with his illegal demands, and during the Hamidian massacres, he became notorious for his barbarity and outrageous usurpation. As a result of his actions, he amassed even more influence and wealth, further entrenching his power over the local population. There were so many complaints against Shakir Agha that he was imprisoned under the constitution¹⁴.

Similarly, Husein Pasha amassed significant wealth in the Aljavaz region, acquiring extensive lands, estates, and livestock, all of which he retained without restriction even after the Hamidian massacres¹⁵. Thus, this period was marked by widespread land seizures, theft of property and a dramatic increase in taxes and illegal levies, so excessive that the local population was left reeling under the burden, overshadowing previous oppressions. As the historian and statistician A-do writes, the taxes imposed on the Armenians rose sharply, while the amount collected from the Muslim communities fell.

All these factors, along with various economic issues – such as the famine following the Hamidian massacres, and restrictions on labor migration to Constantinople¹⁶ – had a profound impact on the socio-economic landscape of Western Armenia, particularly in the provinces of Van and Bitlis. The

¹³ Tozer. 1881, 285.

¹⁴ Ա-Ղօ. 1912, 356:

¹⁵ Ա-Ղօ. 1912, 358:

¹⁶ Մուրճ. 1904, № 9, 33:

Armenian population faced dire consequences from the ongoing persecutions, expropriations, and massacres, leading to an economic life that was not only inadequate but also characterized by widespread poverty. Evidence of this dire situation is found in the accounts of foreign observers. For instance, the German scientist Müller-Simonis, who visited the region in 1888-1889, described the Armenians in Akhlat and nearby settlements as being in an extremely impoverished state¹⁷.

One of the key factors contributing to the population's poverty was also the oppressive taxation policy and ongoing persecution. A contemporary account indicates that about 65% of Armenian peasants lived in debt, often incurred during the spring spending period which coincided with the payment of state taxes. Faced with a lack of funds, many peasants turned to moneylenders for assistance¹⁸. M. Mirakhoryan, the author of a significant topographical work, reported that the villagers of Trlashen in Van were burdened with debts exceeding 1,500 gold. Even if they sold all their land, they would not still be able to escape this financial strain¹⁹. In addition to the economic challenges, the political system also faced serious problems. The British traveler H. Lynch noted that in Van, bribery had infiltrated all levels of government, further complicating the situation for the local population and exacerbating their hardships²⁰.

All the factors mentioned significantly disrupted the normal

¹⁷ **Müller-Simonis.** 1897, 212.

¹⁸ Մուրճ, 1904, № 4, 30:

¹⁹ **Միրախորեան.** մաս Բ, 1885, 268:

²⁰ **Lynch.** 1901, 90.

life of the Armenian population in these provinces, exacerbating poverty and prompting new waves of migration. The combination of economic hardships, oppressive taxation policies, and political corruption created an environment of instability, pushing many to seek better opportunities elsewhere.

The main occupations of the Armenian population

Below, we will outline the main occupations of the Armenian population in these two provinces, which formed the backbone of the local economy. It's important to note that the development of trade in these provinces – especially in Van – was constrained by geographical factors. Located at the furthest point of Turkey, close to the Persian border, Van was distant from major trade centers and communication routes. Nevertheless, it served as a vibrant commercial hub in the region, connecting with Tabriz, Bitlis, and several towns around Lake Van. The city of Van emerged as the main commercial center of the province. It had at least 1.500 market stalls, most of which were skillfully constructed buildings²¹. Armenian merchants imported carpets, cotton, textiles and retail goods to Van, and exported grain, livestock, wool, leather, walnut wood, shawls, tarek fish (Van fish), jewelry and silverware to Constantinople and elsewhere²². Goods were transported to the surrounding provinces and to Trebizond by horse and cart, and in the case of Persia, by donkey²³.

There were about 800 small and large commercial and craft stalls in the city of Mush, 500 of which belonged to

²¹ Միրախորեան. մաս Բ, 1885, 141:

²² Հակոբյան. 1987, 237:

²³ Մուրճ. 1904, № 8, 14-38:

Armenians²⁴. Among the products for sale were tobacco, dried fruits, wine, honey, craft products, etc. Mush's primary trade was conducted with Erzurum (Karin) and Bitlis, the latter being recognized as one of the key merchant cities in the region. Armenian merchants from Bitlis were particularly renowned for their dexterity and entrepreneurial spirit, contributing significantly to the local economy and trade networks²⁵. At the beginning of XX century, the city had three markets with about 1,200 shops and stalls selling agricultural products, grains, fruits, dairy products, meat, as well as livestock, various handicrafts such as fabrics, tools, household items, etc. The local red cloth called "shila" had a particularly good reputation and was exported to various places²⁶.

In the case of both Van and Bitlis, craftwork was mainly concentrated in large settlements. In the city of Van, various types of local production, such as textiles, a number of small handicrafts, were very limited due to the poverty of the country²⁷. One of the old handicrafts of Van was jewelry, which until the 1890s was considered completely insignificant and unimportant. However, in the following years, along with silversmithing, it developed to such an extent that it became one of the most important crafts of Van, whose fame was spread not only in Turkey but also abroad²⁸. The silversmiths of Van made various objects: drinking glasses, mugs, spoons, knives, forks, bottles, etc., but the most famous was the cigarette box, of which

²⁴ Հակոբյան. 1987, 201:

²⁵ Էփրիկեան. 1902, 363-364:

²⁶ Հակոբյան. 1987, 101:

²⁷ Lynch. 1901, 89.

²⁸ Մուրճ. 1904, №. 8:

7000 pieces were sent to Karin, Trabizon, Constantinople, Egypt, various European and Asian cities only in 1902²⁹. From the second half of the XIX century, several relatively large enterprises were established in Van. Starting in the 1870s, a tannery began operations in the city. During the same period, the Tokhmakhyan brothers established a linen factory, and a mechanical workshop was also set up producing water pumps, agricultural implements, and various iron items³⁰. Part of the population around Lake Van was also engaged in boating, but the monopoly of boating mainly belonged to the residents of the village Avants. The number of sailing ships reached 100³¹. Mirakhoryan writes that in the 1870s there was even an idea to operate a steamer in Lake Van, but due to some external reasons, the idea was not realized³².

In Bitlis, blacksmithing, shoemaking, jewelry making, and linen weaving were among the primary crafts. As in other provinces of Western Armenia, these trades were predominantly carried out by Armenians. As mentioned above, Bitlis was particularly renowned for its red-painted canvas, which gained popularity in neighboring provinces. Additionally, iron and steel agricultural tools from the iron mine in the village of Talvorik were highly sought after in the region. Firearms, swords, and axes were also widely available, found in the hands of both Armenians and Kurds in places such as Tigranakert and Mush. The lead for the rifles was purchased through Armenian traders, and the gunpowder from the village Tsronk, Mush district.

²⁹ Մուրճ. 1904, № 8:

³⁰ Հակոբյան. 1987, 236-237:

³¹ Մուրճ. 1904, № 8:

³² Միրախորեան. մաս Բ, 1885, 207:

Unfortunately, the iron mine of Talvorik ceased to operate in 1912³³.

Like the majority of the Armenian population of Western Armenia, the main occupation of the Armenians of Van and Bitlis was agriculture, mainly grain cultivation and horticulture. In the case of the settlements of Van, the scarcity of water was a major obstacle to the development of agriculture or the increase of the output³⁴. The Russian military commander F. Gryaznov, investigating the causes of recurrent famines in the provinces of Erzurum and Van, identified water scarcity and persistent drought as the main factors³⁵. At the same time, there were regions that had both fertile fields and Armenians with agricultural skills in the territory of Van province. Abundant and high-quality grain was produced in the areas of Aljavaz, Archesh, Berkri, Khoshab, Gyavash, Karchkan, Timar, and Julamerk. In normal years, these regions yielded wheat harvests of 10 to 20 times the amount sown, while in particularly fruitful years, this could be up to 60 times³⁶. In describing the Archesh region, Mirakhoryan notes that the Armenians here cultivate a diverse range of crops, including wheat, which was notably white and larger than typical grains, barley, corn, lentils, and flax, as well as watermelons and melons renowned for their size and sweetness³⁷. However, the author also highlights an important issue regarding land use; specifically, in Shushants village, 40 to 45 Armenians were forced to cultivate alfalfa and

³³ Պողոսյան. 1985, 119-120:

³⁴ Միրախորեան. Մաս Բ, 1885, Ը:

³⁵ Грязновъ. 1897, 149.

³⁶ Մուրճ. 1904, № 3:

³⁷ Միրախորեան. մաս Գ, 1885, 27-28:

korkan in designated wheat fields due to a shortage of pastures³⁸. This inappropriate use of arable land illustrates the wider challenges the community faces in effectively managing its agricultural resources..

The majority of Armenians in Bitlis province were also farmers, despite the mountainous terrain characterized by rich valleys and ravines. In the Mush Valley, agriculture was the primary occupation of the Armenian community. While they excelled in agricultural production compared to the Kurds, they often lagged behind in general agricultural practices. Specifically, they lacked the habit of selecting the best crops for sowing, fertilizing their fields, and implementing other essential agricultural techniques. This lack of knowledge hindered their overall productivity and development in farming³⁹, whereas more consistent and correct cultivation of the land could have produced more tobacco, cotton, silk and other products⁴⁰.

Horticulture was particularly popular among the residents of Van city and its surrounding villages, where there were approximately 2,400 gardens both within the city and in nearby villages⁴¹. In the Aygestan district of Van, every house, with very few exceptions, had its own garden or orchard, and some even had extensive vineyards outside the settlement itself⁴². Artamet was one of the prominent villages in the Van region, where residents primarily engaged in farming and gardening. The settlement boasted around 300 to 350 orchards, including

³⁸ Միրախորեան. մաս Գ, 1885, 27-28:

³⁹ Լումա. 1899, 113:

⁴⁰ Լումա. 1898, 149:

⁴¹ Պողոսյան. 1988, 35:

⁴² Միրախորեան. մաս Բ, 1885, 167:

vineyards and a variety of fruit orchards, most notably apples. According to Mirakhoryan, these apples were widely exported via Lake Van and overland by hundreds of caravans operated by Armenian and Kurdish peasants. Additionally, the village was renowned for its cherries, pears, and walnuts for their size⁴³. Horticulture also had a certain place among the occupations of the Armenians of Bitlis province, particularly the Bitlis district was rich in gardens and famous for its pear, apple, and walnut crops⁴⁴.

In terms of winemaking, the village of Shahpaghi in Van province distinguished itself with its 120 to 130 Armenian houses. The village had more than 60 gardens, which contributed to its wine production. The wine from Shahpaghi gained a reputation comparable to that of Porto in France, which is celebrated for its quality and distinction in the Van-Tosp region⁴⁵.

In Van and Bitlis, animal husbandry was an important aspect of rural life, with the inhabitants raising a significant number of animals well suited to the local climate. The main livestock included sheep and goats, followed by cows, oxen, buffaloes, horses, mules, and donkeys⁴⁶. This diverse array of animals not only supported agricultural activities but also contributed to the community's economy and sustenance.

It's important to note that the Muslim population in the mentioned regions predominantly consisted of landowners who managed irrigated fields. They were rarely engaged in crafts;

⁴³ Միրախորեան. մաս Բ, 1885, 238:

⁴⁴ Էփրիկեան. 1902, 366:

⁴⁵ Միրախորեան. մաս Բ, 1885, 249:

⁴⁶ Մուրճ. 1904, № 3:

instead, a small fraction participated in grocery and animal trade, along with some involvement in partisanship⁴⁷.

Conclusion

Van and Bitlis, located in the south-eastern regions close to the Russian border, shared similarities in terms of the direct consequences of the war of 1877-1878, the demographic processes taking place in the mentioned areas and the socio-economic situation of the provinces. The resettlement of Muslims from the Caucasus, the Hamidian massacres, the labor and forced migration of Armenians significantly changed the lives of Western Armenians, affecting both the demographic and the socio-economic landscape of the region. It was obvious that the actual number of Armenians in the mentioned provinces constituted half or even more of the total population.

A similar environment existed in Van and Bitlis regarding agriculture, handicrafts, and commercial activities. Handicrafts flourished primarily in urban areas, while the rural population engaged in crafts mainly to meet local needs. Notable crafts included silversmithing, tailoring, linen-making, and ironwork. In agriculture, the situation was somewhat different, where problems of tax collection and ongoing persecution posed significant challenges and severely hampered the development of this sector. At the same time, there were regions that had both fertile fields and, in more favorable conditions and with the proper use of available opportunities, significant achievements could also be made in agriculture. Both provinces faced challenges related to poor educational conditions, as the socio-economic status had a direct impact on the educational and

⁴⁷ Միլիտարիզմ. մաս Բ, 1885, 164:

cultural life of the Armenian community.

BIBLIOGRAPHY

Ա.Դո. 1912, Վանի, Բիրթխի եւ Էրզրումի վիլայեթները, Երեւան, Տպարան «Կուլտուրա», 406 էջ:

Էփրիկեան Ս. 1902, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 806 էջ:

Թաթոյան Ռ. 2015, Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թթ., Երևան, ՀՅԹԻ, 2015, 216 էջ:

Թէոդիկ 1922, Ամէնուն տարեցոյցը, Կ. Պօլիս, Տպ. Մ. Յովակիմեան, 452 էջ:

Հակոբյան Թ. 1987, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 256 էջ:

Համբարյան Ա. 1979, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ, 310 էջ:

Միրախորեան Մ. 1885, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Բ, Կ. Պօլիս, տպագրութիւն Ս. Ղ. Պարտիզպանեան, 282 էջ:

Միրախորեան Մ. 1885, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Գ, Կ. Պօլիս, տպագրութիւն Ս. Ղ. Պարտիզպանեան, 224 էջ:

Մշոյ աշխարհ, Լոմա, Թիֆլիս, 1898, գ. Բ, էջ 131-175:

Մշոյ աշխարհ, Լոմա, Թիֆլիս, 1899, գ. Ա, էջ 107-149:

Պողոսյան Հ. 1985, Սասունի պատմություն, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 360 էջ:

Պողոսյան Հ. 1988, Վասպուրականի պատմությունից (1850-1900), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 352 էջ:

Վանի նահանգը ներկայումս, Մուրճ, Թիֆլիս, 1904, № 3:

Վանի նահանգը ներկայումս, Մուրճ, Թիֆլիս, 1904, № 4:

Վանի նահանգը ներկայումս, Մուրճ, Թիֆլիս, 1904, № 9:

Վանի նահանգը ներկայումս, Մուրճ, Թիֆլիս, 1904, № 8:

Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհ. Արք. Նազլեանի յուշերը 1960, Պէյրուս, Հայ կաթողիկէ տպարան, 690 էջ:

Грязновъ Ф. 1897, Военный обзоръ Передового Театра въ Азіатской Турціи, Изданіе Отдѣла Генеральнаго Штаба Кавказскаго военнаго округа, часть II, С. Петербургъ, Военная Типографія, 312 с.

Lynch H. 1901, Armenia: Travels and Studies, vol. II, London, New York and Bombay, Longmans, Green, and co. 512 p.

Hepworth Rev. G. H. 1898, Through Armenia on Horseback, New York, E.P. Dutton, 355 p.

Tozer Rev. H. 1881. Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London, Longmans, Green, and co., 470 p.

Population Armenienne de la Turquie, avant la Guerre. Statistiques établies par le patriarcate Arménien de Constantinople 1920, Paris, «H. Turabian», 14 p.

Müller-Simonis P. 1897, Vom Kaukasus zum Persischen Meerbusen: durch Armenien, Kurdistan und Mesopotamien, Mainz, Verlag von Franz Kirchheim, 350 s.

Արփինէ Ռ. Բաբլումյան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտ, պ.գ.թ., Արևմտյան Հայաստանի Վանի և
Բիթլիսի (Բաղեշ) նահանգների հայ բնակչությունը 1878-
1914 թթ. (պատմաժողովրդագրական գործոնների և
սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի վերլուծություն)

Ամփոփում

XIX-XX դդ. հայոց պատմության և, հատկապես, հայոց ցեղասպանության պատմության ամբողջական ներկայացման

տեսանկյունից խիստ կարևոր ու արդիական է Արևմտյան Հայաստանում ընթացող պատմաժողովրդագրական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքին առնչվող գործընթացների ուսումնասիրությունը: Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում Վանի ու Բիթլիսի նահանգների պատմական, ժողովրդագրական և սոցիալ-տնտեսական իրողություններին, դրանց պատճառներին ու արևմտահայության ներքին կյանքի տարբեր ոլորտների վրա անմիջական ազդեցությանը:

Վանի և Բիթլիսի նահանգները իրենց տեղադրությամբ, հայ բնակչության հիմնական զբաղմունքներով ու նրանց սոցիալական վիճակով բավական ընդհանրություններ ունեին: Դրանց դիրքով պայմանավորված՝ բնակչության կենսակերպը որոշակիորեն ազդվում էր նաև քաղաքական գործոնների և, հատկապես, պատերազմների հետևանքով: Մասնավորապես, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքները հայաբնակ բնակավայրերում դեռ երկար ժամանակ զգացվում էին: Կարևոր գործոններ էին նաև իշխանությունների վարած հարկային քաղաքականությունն ու, հատկապես, նրանց կողմից հովանավորվող քրդական ցեղախմբերի հալածանքները, որոնք մեծ ծավալներ ընդունեցին համիդյան կոտորածների ընթացքում և դրանցից հետո: Այս ամենը մեծապես ազդում էր նահանգային տնտեսության զարգացման վրա, որը գտնվում էր հետամնաց վիճակում և որոշակի տնտեսական ակտիվություն էր պահպանվում հայերի առևտրական, արհեստագործական, նաև երկրագործական զբաղվածության շնորհիվ:

Ինչ վերաբերում է հայ բնակչության հիմնական զբաղմունքներին, ապա Վանի ու Բիթլիսի նահանգներում գրեթե

նույն իրավիճակն էր. արհեստագործությունը հիմնականում զարգացած էր քաղաքներում, իսկ գյուղերում արհեստներով զբաղվում էին հիմնականում տեղական կարիքները հոգալու համար: Արհեստներից հատկապես զարգացած էին արծաթագործությունը, դերձակությունը, կտավագործությունը, երկաթագործությունը, այլ ոլորտներ: Երկրագործության պարագայում իրերի դրությունը մի փոքր այլ էր: Այստեղ ավելի կարևորվում էր հարկահանության, շարունակական հալածանքների հարցը, ինչն այս ոլորտի զարգացման լուրջ խոչընդոտ էր: Մինչդեռ, ավելի նպաստավոր պայմաններում և հնարավորությունների ճիշտ օգտագործման դեպքում այս ոլորտում կարելի էր արձանագրել որոշակի հաջողություններ:

Քանալի բաներ՝ Արևմտյան Հայաստան, Վան, Բիթլիս, Մուշ, սոցիալ-տնտեսական իրավիճակ, ժողովրդագրական փոփոխություններ, համիդյան կոտորածներ:

Арпине Р. Баблумян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.,*
Армянское население провинций Ван и Битлис (Багеш)
Западной Армении в 1878-1914 гг. (анализ историко-
демографических факторов и социально-экономической
ситуации)

Резюме

Проблемы, связанные с историко-демографическими и социально-экономическими процессами в Западной Армении в конце XIX – начале XX века, имеют важное значение для

полного изложения истории Геноцида армян. В статье анализируются причины исторических, демографических и социально-экономических изменений в провинциях Ван и Битлис, а также их непосредственное влияние на различные сферы внутренней жизни западных армян.

Географическое расположение провинций Ван и Битлис, основные занятия и социальное положение армянского населения были схожи. Политические факторы, включая войны, особенно Русско-турецкую войну 1877–1878 гг., существенно изменили уклад жизни местного населения, оставив глубокий след в армянских поселениях. Важным фактором были также налоговая политика властей и особенно преследования курдских племен, которые достигли значительных масштабов во время и после гамидовских избиений. Эти обстоятельства существенно ухудшили положение армянского населения, создавая серьезные препятствия для их социальной и экономической стабильности. Все эти факторы значительно повлияли на развитие экономики провинции, которая оставалась в отсталом состоянии. Определенная экономическая активность поддерживалась благодаря торговле, ремесленному производству и сельскохозяйственной деятельности армян.

В провинциях Ван и Битлис ситуация в основном была схожей: ремесленные производства развивались преимущественно в городах, где армяне занимались производством товаров для местного рынка. В селах жители также занимались ремесленной деятельностью, но в основном для удовлетворения местных потребностей. Из ремесел в провинциях особенно развитыми были серебряное дело, портняжное дело, льняное производство, железоделание и другие отрасли.

В сельском хозяйстве ситуация была несколько иной: налоговые взыскания и постоянные преследования становились

серьезными препятствиями для развития этого сектора. Эти факторы негативно сказывались на производительности труда и условиях жизни крестьян. Тем не менее, при более благоприятных условиях и рациональном использовании имеющихся ресурсов сельское хозяйство могло бы демонстрировать заметные успехи.

Ключевые слова: Западная Армения, Ван, Битлис, Муш, социально-экономическая ситуация, демографические изменения, гамидовские избиения.

ԳԵՂԱՄ Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ. դոցենտ

hovhannisian@mail.ru

ID 0009-0002-9549-8974

DOI:10.59523/1829-4596.2024.2(29)-71

**ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՎԵՐԱԿԱԶՄՅԱԼ
ՀՆՁԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ
(1911-1921)***

Բանալի բառեր՝ Վերակազմյալ հնչակյան, Արագած, Պահակ, Հայկաշէն, ազգային գաղափարախոսություն, Հայաստանի հանրապետություն, Թուրքիա, Ռուսաստան:

Ներածություն

XX դ. սկզբների հայ քաղաքական մտքի և հրապարակախոսության զարգացումը սերտորեն շաղկապված էր կուսակցական մամուլի հետ: Այս գործում լուրջ ներդրում է ունեցել նաև Վերակազմյալ հնչակյան (1918-ից Ազգայնական-ազատական) կուսակցության մամուլը: Անդրադառնանք այդ կուսակցության 1911-1921 թթ. լույս ընծայած պարբերականներին և, հատկապես, դրանցում բարձրացված ազգային խնդիրներին: Այդ պարբերա-

* Ներկայացվել է 07.X.2024 թ., գրախոսվել է 10.X.2024 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2024 թ.:

կաններն են «Արագած» հանդեսը (Նյու Յորք, 1911, Կ. Պոլիս, 1919-1920), «Հայկաշէն» ամսաթերթը (Թիֆլիս, 1917-1918) «Պահակ» եռօրյա թերթը (Բոստոն, 1917-1921):

1919-1921 թթ. Ազգայնական-ազատական կուսակցության պարբերականներից էին նաև Ֆրեզնոյի «Արորը», Ադանայի «Կիլիկեան սուրհանդակը» (1919-1921) և Կ. Պոլսի «Առաւօտը» (1919-1924), սակայն հոդվածում քննության են ենթարկվում միայն «Արագածը», «Պահակն» ու «Հայկաշէնը», քանի որ մեզ չի հաջողվել գտնել «Արորի» ու «Կիլիկեան սուրհանդակի» համարները: Ինչ վերաբերում է Կ. Պոլսի «Առաւօտին», ապա սրան անդրադարձել ենք առանձին հոդվածով¹:

Պարբերականները խմբագրել են այդ կուսակցության հայտնի տեսաբաններ Վահան Շահիրիմանը («Արագած»), Հրաչ Երվանդը («Պահակ»), Պետրոս Տեփոյանը («Հայկաշէն»):

Ազգային խնդիրներն «Արագած» հանդեսում (1911 թ.)

1911 թ. Նյու Յորքում լույս էր տեսնում «Արագած» հանդեսը, որի խմբագիրն էր Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության հայտնի տեսաբան Վահան Շահիրիմանը: «Արագածի» Ազգային քրոնիկ բաժնում մեծ տեղ էր հատկացվում Կ. Պոլսի հայ ազգային-հասարակական

¹ Գտնվում է տպագրության ընթացքում

կյանքին: Լևոն Աշոտի մի հրապարակումը լույս է սփռում պատրիարքական ընտրությունների վրա, որում վերակազմյալների թեկնածուն Եղիշե Դուրյանն էր²: Մեկ այլ հաղորդման մեջ լուսաբանվում էր Կ.Պոլսի հայոց ազգային ժողովի գործունեությունը³: Պարբերականն արձարժում էր նաև գաղթօջախներում հայ ինքնության պահպանման հարցը: Դրան էր նվիրված Մարկոս Նաթանյանի «Հայության ապագան» հոդվածը⁴: Այս հարցի համատեքստում է Ամերիկահայ ուսանողական միության երկրորդ ընդհանուր ժողովի հանդեպ «Արագածի» ցուցաբերած մեծ ուշադրությունը: Թերթը դրան նվիրել է մի ամբողջ համար⁵:

Ազգային խնդիրների նկատմամբ հայ ունևոր խավերի վերաբերմունքի հարցը միշտ եղել է վերակազմյալ հնչակյանների ուշադրության կենտրոնում: Հայ հարուստների կողմից հայրենիքի հանդեպ պարտականությունների կատարման հարցն է բարձրացված Վ. Շահիրիմանի «Պարտականութիւն, այլ ոչ թէ ողորմութիւն» վերնագրով հոդվածում: Հեղինակը մասնավորապես գրում է. «Հայրենիքին սա կամ նա անկիւնը գտնող մէկ քանի դպրոցներ ու մէկ քանի ոսկի դրկելը բարեգործութիւն չէ, ատիկա ամօթալի կաշառք մըն է: Մենք դէմ

² Արագած. 1911, № 2:

³ Արագած. 1911, № 1:

⁴ Արագած. 1911, № 3:

⁵ Արագած. 1911, № 8:

չենք մեր ունևորներուն, բայց երբ հայրենիքին հանդէպ իրենց ունեցած պարտականութիւնը խղճմտօրէն չէն կատարեր, այլ ողորմելով անոր կը նուաստացնեն զայն, անհանդուրժելի կը գտնենք իրենց ընթացքը»⁶:

Ազգային խնդիրների շարքում քննարկվող ամենացավոտ հարցը թերևս 1909 թ. կոտորածից հետո Կիլիկիայի հայության դրությունն էր: «Արագածի» էջերում լայն արձագանք ստացավ Ադանայի պետական որբանոցի շուրջ ստեղծված վիճակը: Այստեղ օսմանյան կառավարության նպաստով պահվում էր 500 որբ երեխա, ուստի այն դիտվում էր որպես պետական հաստատություն: Պարբերականի անհանգստության բուն պատճառը որբերի կրթության հարցն էր: Այն պետք է ազգային բնույթ ունենար, իսկ դա կարող էր լինել միայն այն դեպքում, եթե Ադանայի որբանոցը դրվեր Կ. Պոլսի Ազգային պատրիարքարանի իրավասության տակ⁷:

Կիլիկիայի որբանոցների թեման արծարծվում է «Արագածի» նաև այլ համարներում, որտեղ «Կիլիկիոյ որբանոցները» վերնագրով հոդվածներ էր գրում Զապել Եսայանը⁸: Ազգային առաջընթացի հարցի շուրջ մտորումները վերակազմյալ հնչակյաններին բերում էր այն համոզման, որ դրա իրականացումն անխուսափելիորեն կապված է ազգային դաստիարակության հետ, այստե-

⁶ Արագած. 1911, № 14:

⁷ Արագած. 1911, № 11:

⁸ Արագած. 1911, № 13:

դից էլ՝ «նոր սերունդ» ունենալու պահանջի առաջադրումը: Թերթի «Ողնաշարը» խմբագրականում Վ. Շահրիմանը գրում էր, որ հայ ժողովրդի գոյության կոպում պիտի հաղթի «առողջ և կենսունակ դաստիարակությամբ մը արի, մեր նոր սերունդին Հայկը, որ մեր յոյսերուն ասպետը պիտի ըլլայ, մեր հաւատամքն է ասիկա»⁹:

Պարբերականի «Նոր սերունդ» վերնագրով խմբագրականում ցույց էր տրվում, որ «Ազգային վերածննդի գործը» հաջողությամբ առաջ տանելու համար անհրաժեշտ է նոր սերունդ, քանի որ հինն բնորոշ են եղել ստրկամտությունը, կորովի անկումը, հայրենասիրության բացակայությունը, իսկ այդպիսի հատկանիշներով ազգը չի կարող ազատագրվել: Խմբագրականը հայոց պատմության հերոսական օրինակներով հիմնավորում էր ազատագրության վեհ գաղափարին փարված մնալը¹⁰: Հարցի արծարծումը շարունակվում է «Արագածի» մի քանի համարների «Նոր սերունդ» վերնագրով խմբագրականներում¹¹:

«Արագածի» էջերում սուր անդրադարձներ կան Օսմանյան սահմանադրության և Թուրքիայում բարենորոգումների իրականացմանը: «Բռնապետությունը եւ սահմանադրությունը Թուրքիոյ մեջ» խմբագրականում շեշտվում էր, որ Թուրքիայում շուրջ 3 տարի իշխող սահմա-

⁹ Արագած. 1911, № 2:

¹⁰ Արագած. 1911, № 3:

¹¹ Արագած. 1911, № 4:

նադրական կառավարության օրոք թեև երևութապես շատ բաներ են փոխվել, բայց «Հիմնական որևէ յեղաշրջում տեղի չէ ունեցած, առաջ միապետական բռնատիրությունը կար, իսկ հիմա՝ սահմանադրական բռնապետությունը»¹²:

Մտորելով 1908 թ. հեղաշրջման հարցի շուրջ՝ Լ. Լարենցը գրում էր, որ երիտթուրքերն այն իրականացրին ոչ այնքան քաղաքական ազատության հասնելու ձգտումով, որքան ազգայնամոլական նպատակներից ելնելով: Քանի դեռ թուրք ժողովրդի և օսմանյան խորհրդարանի մեծամասնությունը տառապում է կրոնամոլության և ազգայնամոլական ախտով, հայ ժողովրդին երջանիկ ապագա չի սպասվում, եզրակացնում էր հրապարակախոսը¹³:

Հանրագումարի բերելով Թուրքիայի նախորդ և ներկա իշխանությունների գործունեությունը, «Օսմանեան խորհրդարանի Գ. Տարեշրջանը» վերնագրով հոդվածում Լ. Լարենցը գտնում էր, որ եթե սահմանադրության հռչակած սկզբունքների վրա ձևավորված ժողովը պիտի աչք փակի պետական հայաջինջ քաղաքականության ծրագրի վրա, ապա «ինչպե՞ս հայ ազգը յուսալիր աչքերով նայի օսմանեան խորհրդարանի վրայ»¹⁴:

«Մամուլի արդի վիճակը երիտասարդ Թուրքիոյ մեջ»

¹² Արագած. 1911, № 16:

¹³ Արագած. 1911, № 2:

¹⁴ Արագած. 1911, № 20:

հողվածում նա խոսում էր երիտթուրքական կառավարության հաստատած խիստ գրաքննության մասին¹⁵։ Օսմանյան խորհրդարանի գործունեության և Թուրքիայում բարենորոգումների իրականացման հարցերի վերաբերյալ «Արագածում» հողվածներով հանդես է եկել նաև «Արևորդի» ծածկանունով հրապարակախոսը¹⁶։ «Բարենորոգման գործը Թուրքիոյ մէջ» հողվածում նա գտնում էր, որ այդ խնդիրը չի լուծվում, որովհետև օսմանյան կառավարությունն ազգայնամոլ քաղաքականություն է վարում ոչ թուրք ժողովուրդների հանդեպ։ Դա, ըստ նրա, անխուսափելիորեն հանգեցնելու էր բախումների, ապստամբությունների, արտաքին միջամտության¹⁷։ «Արագածի» ուղենիշներից մեկն էլ մշակութային կյանքի լուսաբանումն էր, որի բուն նպատակն ազգային մշակույթի քարոզչությունն էր հայ իրականության մեջ՝ հայկական մշակույթի ակունքներին և ավանդույթներին հավատարիմ մնալը։

Ազգային խնդիրները «Պահակ», «Հայկաշէն», «Արագած» պարբերականներում

Վերակազմյալ հնչակյան մամուլի վերազարթնումը տեղի ունեցավ 1917 թ., երբ Բոստոնում սկսվեց «Պահակ» թերթի հրատարակությունը։ Այն դարձավ կուսակցության

¹⁵ Արագած. 1911, № 4:

¹⁶ Արագած. 1911, № 5, 6:

¹⁷ Արագած. 1911, № 3:

Ամերիկայի շրջանի պաշտոնաթերթը: Նշենք, որ ինչպես ասվեց, 1918 թ. «Ազգայնական-ազատական» անվանումը ստացած Վերակազմյալ հնչակյաններն իրավացիորեն գտնում էին, որ ռուսական հեղափոխությունները և դրանց հաջորդած դրամատիկ իրադարձություններն ուղղակի ազդելու էին հայ ժողովրդի ճակատագրի վրա: Պատահական չէր, որ կուսակցության տպագիր օրգաններում մեծ տեղ էին գրավում այս թեմայով հրապարակումները¹⁸:

«Պահակը» հայ ժողովրդին զգուշացնում էր հեռու մնալ սոցիալական շարժումներից, գտնելով, որ դրանք մարդկանց ու ժողովուրդներին հեռացնում էին ազգային գաղափարներից և ազգի հավաքական շահերի գիտակցությունից՝ փոխարենը սերմանելով դասակարգային շահի առաջնայնության գաղափարը¹⁹: Թերթը նշում էր, որ Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության ղեկավար Ա. Կերենսկին իրավացի է, գտնելով, որ Կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական զորքերի դուրսբերումն անխուսափելիորեն հանգեցնելու է հայկական նոր կոտորածների²⁰:

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո բոլշևիկյան ծայրահեղ գաղափարները մերժող Ազգայնական-ազատական կուսակցության օրգան «Հայկաշէնը» Կով-

¹⁸ Պահակ. 1917, № 67:

¹⁹ Պահակ. 1917, № 72:

²⁰ Պահակ. 1917, № 72:

կասյան ռազմաճակատի փլուզման համար դատապարտում էր Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, որը նրա կարծիքով գործնական քայլեր չկատարեց դա կանխելու համար: Թերթը քննադատում էր նաև հայ մենչևիկներին, որոնք խուսափելով «նացիոնալիստներ» կոչվելուց, «ստրուկի համառոտթեամբ ջատագովում էին ռուս մեծ հայրենիքը»²¹:

Ազատականներին մտահոգում էր հետպատերազմյան Հայաստանի ապագայի հարցը, որը կապվում էր Անտանտի պետությունների հետ: «Պահակն» անդրադառնալով պատերազմից հետո ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի և Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջի հայտարարություններին, եզրակացնում էր, որ ապագա հաշտության պայմանագրում «Հայաստանն եւ իր բաղդակից երկրները խաղաղութան պայմաններէն մեկը կը կազմեն այլևս եւ անոնք չպիտի վիճարկուին պատերազմէն առջևի վիճակին»²²: Թերթը հույս էր հայտնում, որ «Թուրքիան պատժուի իր ոճիրներուն համար»²³: «Պահակի» «Նուրհան» ծածկանունով թղթակիցը «Մոտաւոր Արևելքի փրկութիւնը» հոդվածում անդրադառնում էր պատերազմի ընթացքում հայ ժողովրդի կրած դժոխսային տառապանքներին և հայությանը ամերիկյան հյուպա-

²¹ Հայկաշէն. 1917, № 1-2:

²² Պահակ. 1918, № 103:

²³ Պահակ. 1918, № 103:

տոսների ու միսիոներների ցուցաբերած օգնությանը²⁴:

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո բոլշևիկյան Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական ուղեգծի փոփոխությունը լուրջ անհանգստություն առաջացրեց հայության շրջանում: «Հայկաշէնում» շեշտվում էր այն միտքը, որ թեպետ Վ. Լենինի կառավարությունն առանձին դեկրետով ճանաչել էր թուրքահայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը, բայց այն մնում էր սոսկ հայտարարություն, քանի որ դրա կենսագործման համար իրական ուժ չկար: Ընդգծվում էր, որ Կովկասյան ռազմաճակատից ռուս զինվորների հեռացումը ու դրան հաջորդած թուրքական զորքերի առաջխաղացմանը մեծապես նպաստեց բոլշևիկների վարած քաղաքականությունը²⁵: Էրզրումի անկման պատճառների մասին խոսելով «Հայկաշէնը» մատնացույց էր անում հայկական զորամասերի թույլ մարտականությունն ու ցածր կարգապահությունը, ազգի անունից խոսող փառասեր, շահամոլ ու բախտախնդիր անհատների գործունեությունը, որն աղետավոր հետևանքներ թողեց²⁶:

Ընդհանրապես նկատելի է, որ ազատական մամուլի հրապարակումներում հաճախ են արծարծվում հայ ժողովրդի ճակատագրում մարդկային գործոնի դերի և ազգային հոգեբանության առանձնահատկությունների հար-

²⁴ Պահակ. 1918, № 87:

²⁵ Հայկաշէն. 1918, № 3:

²⁶ Հայկաշէն. 1918, № 5-6:

ցերը: «Հայ քաղաքական իդեալիզմը» հոդվածում «Հայկաշէնի» «Պարթեւ» ծածկանունով հոդվածագիրը հայ ժողովրդի անցած ուղին քննելով գտնում էր, որ ստեղծված իրավիճակի համար պատասխանատու են նաև հայերը, որոնք չեն կարողացել երբևիցե ըմբռնել այն պարզ ճշմարտությունը, թե «աւազակին հետ դրացիութիւն ընդը կամ ինքն ալ աւազակ պետք է ըլլայ ոտքեն մինչև գլուխը զինուած ամէն բոլոր ինքնապաշտպանութեան պատրաստ, կամ պետք է միանգամ ընդմիշտ անվնաս դարձնէ զայն՝ նախ գործնականապէս ապացուցանելով իր ոյժը և ապա նստակեաց կեանքի վարժեցնելով զայն: Ոչ մէկն ըրած ենք, ոչ միւր: Եւ հետևանքն այն եղած է որ մէկ կողմէ կառավարական սիսթեմաթիք ջարդերը, միւս կողմէ քիւրտական շահատակութիւնները և երրորդ կողմէ զանազան «բարեկամներու» դիւային ծրագիրները շարունակ քայքայած են մեր հայրենիքը»²⁷: Ըստ հոդվածագրի, այսպիսի պայմաններում հայ ժողովուրդն իր փրկությանը միշտ սպասել է դրսից, ու մինչև երբ է շարունակվելու հայ ժողովրդի այդ յուրատեսակ «իդեալիզմը», հռետորական հարց էր բարձրացնում հեղինակը²⁸:

Պահակի» էջերում ազատականները կարևորում էին վերածնված դեմոկրատական Հայաստանում ազգային կրթության արմատավորումը: Նրանց պատկերացմամբ՝ Հայաստանում կրթության բովանդակությունը պիտի լինի

²⁷ Հայկաշէն. 1918, № 4:

²⁸ Հայկաշէն. 1918, № 4:

ազգային, իսկ դպրոցները՝ պետական (դա վերաբերվում էր միայն տարրական ու միջնակարգ դպրոցներին): Ազատականները զգուշանում էին մասնավոր դպրոցներից՝ գտնելով, որ դրանք անխուսափելիորեն ունենալու են «կրոնական և այլ մասնավոր նպատակներ», որոնք կարող են վտանգավոր լինել հայ ազգային ուժերի համախմբման տեսակետից²⁹:

Ազատականները մտահոգված էին 1919 թ. ծավալվող թուրք ազգայնական շարժմամբ: Օրինակ, «Դեպքը Անատոլի մէջ» հոդվածում ուղղակիորեն ասվում է, որ Մուստաֆա Քեմալի կազմակերպությունը, եթե անգամ Իթթիհատի հետ կապ չունի, այնուամենայնիվ, համախալաժական ձգտումներով լցված մոլեռանդների խմբավորում է, հիմնված «թուրք ժողովրդին կեավորին հանդէպ ունեցած ատելութեան» վրա³⁰: Այս համատեքստում է Կիլիկիայում տեղի ունեցող հայերի կոտորածների կապակցությամբ ամերիկահայերի ազգային միության նախագահ Միհրան Սվազլյանի «Պահակում» հրապարակված դիմումն ԱՄՆ-ի կառավարությանը: Այստեղ շեշտվել է այն հանգամանքը, որ քանզի քեմալական շարժման ակտիվացումը կիլիկիահայության համար մեծ սպառնալիք է, ամերիկահայությունն ակնկալում է, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունն Անտանտի իր դաշնակիցների հետ քայլեր կկատարի ստիպելու թուրքերին գործադրելու զինադա-

²⁹ Պահակ. 1919, № 30:

³⁰ Արագած. 1919, № 45:

դարի պայմանները, որն ի վերջո հանգում էր հայերի քաղաքական ու տնտեսական անվտանգության ապահովմանը³¹:

Ազատականները հույսեր էին փայփայում, որ Փարիզի վեհաժողովում հաշվի կառնվեն հայ ժողովրդի մեծ զոհողությունները և որ այն կառաջնորդվի «արդարության և մարդկայնության» գաղափարներով³²: Դրա հետ մեկտեղ, պատմության օրինակներով (Բեռլինի վեհաժողով, Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիր և այլն) ցույց է տրված, որ օտար պետություններից ակնկալվող անվտանգության ապահովման հայ ժողովրդի հույսերը չեն արդարացել³³:

Իրենց պարբերականներում ազատականներն արձարծել են ազգային ներքին կյանքում գոյություն ունեցող բացասական երևույթների խնդիրը: «Արագածի» «Երբ պիտի խրատուինք» խմբագրական հոդվածում տեսակետ էր առաջ քաշվում, որ հայ ժողովուրդը դեռևս ազգովին չի ճշտել իր քաղաքական նպատակը, և ինքնախաբեությամբ սպասում է, որ «ուրիշներ բերեն իր երազած բարիքները»: Խմբագրականը «եղկելի» էր որակում այն երևույթը, երբ քաղաքական անհաջողությունների պատասխանատվությունը հայ ազգային ուժերը որոնում են դրսում՝ առանց տեսնելու սեփական պատասխանատ-

³¹ Պահակ. 1919, № 31:

³² Արագած. 1919, № 1:

³³ Արագած. 1920, № 50:

վության բաժինը³⁴:

«Պահակը» հիասթափությամբ էր խոսում 1919 թ. փետրվարին Փարիզում ընթացող հայկական համագումարի աշխատանքների մասին՝ գրելով. «Ուզում ենք լավատեսի աչքերով նայել իրադարձությունների զարգացմանը, բայց նկատում ենք, որ հայ ժողովրդի ամենամեծ ու տնաքանդ վերքը՝ անմիաբանությունը, չար նախանձը մեծ վնաս կարող է տալ մեր խնդրին»³⁵: «Անխուսափելին» խմբագրական հոդվածում Վ. Շահիրմանն ուղղակիորեն գրում է, որ հարգանքի է արժանի միայն այն ժողովուրդը, որը կռվի է ելել պաշտպանելու իր պատիվն ու իրավունքները, հակառակ պարագայում, «ազգը ինքնապանության գործած կըլլայ պարզապէս»³⁶: Այս համատեքստում է Հ. Պոնճուքյանի «Ապագա Թուրքիան և մենք» հոդվածը, որում հեղինակն իրավացիորեն գրել է, որ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հաջողությունը պայմանավորված է նրա ինքնապաշտպանության պատրաստվածությամբ, հայկական պետության ներքին ամրությամբ և հայ դիվանագետների հմտությամբ³⁷:

Այս խնդիրները նկատի ունենալով էր «Արագածը» գրում, որ հայության համար ազգայնականությունը սոսկ քաղաքական ուսմունք չէ, այլ կենսական անխուսափելի

³⁴ Արագած. 1919, № 16:

³⁵ Պահակ. 1919, № 35:

³⁶ Արագած. 1919, № 38:

³⁷ Արագած. 1919, № 41:

անհրաժեշտություն, որը բխում է օբյեկտիվ իրականությունից³⁸:

Պարբերականում կարմիր թելի պես անցնում է համահայկական խնդիրների շուրջ ազգային բոլոր ուժերի համագործակցության գաղափարը³⁹:

Դեռևս 1919 թ. գարնանը ազատական մամուլում մտավախություն էր հայտնվում, որ բոլշևիզմի հաղթանակը բացասական ազդեցություն կունենա Հայկական հարցի լուծման վրա⁴⁰: Բարձրացնելով սոցիալիզմի գաղափարախոսության նկատմամբ հայ ժողովրդի վերաբերմունքի հարցը, Վահան Շահիրիմանը գրում էր, որ իրենց գոյության խնդրով մտահոգված փոքր ժողովուրդները «դառնորեն համոզուեցան, թե իրենց ազգային ճակատագրին դեմ ոճիր մը գործած պիտի ըլլան, եթե ընկերվարական վարդապետություններէ փրկութիւն ակնկալէն»՝ առանց նկատի ունենալու այն պայմանները, «ուժերը, ցեղերը, որոնցով շրջապատուած է իրենց հավաքական կեանքը»⁴¹:

Խոսելով Երկրորդ ինտերնացիոնալի քայքայման մասին, Բոստոնի «Պահակը» գրում էր. «Երանի թէ Պետնի խորհրդաժողովին մէջ երևան եկած գաղափարի խայտաբղետութիւնը գոնէ հայ ընկերավարականները համո-

³⁸ Արագած. 1919, № 35:

³⁹ Արագած. 1919, № 41, 42, 44, 49:

⁴⁰ Պահակ. 1919, № 20:

⁴¹ Արագած. 1919, № 19, 21:

զէր, որ ինթեռնացիոնալին հավատք ընծայել կարելի չէ»⁴²: Թերթը գտնում էր, որ «ընկերվարութեան վտանգին դէմ» հայ ժողովրդի միակ պատնեշն ազգայնականությունն է, որը կարող է պահպանել ազգը որպէս հաստատուն և առողջ օրգանիզմ, հավաքական ուժ: Ըստ ազատականների՝ ազգայնականության հիմնասյուներն են հայրենիքի անկախության գաղափարը, հարգանքն ու հավատը ազգային պատմության, մշակույթի և ավանդույթների հանդեպ⁴³:

Ուշագրավ է սակայն, որ բոլշևիկներին քննադատելով «Պահակը» համակրանքով էր խոսում Ստեփան Շահումյանի մասին և Բաքվում ծավալած նրա գործունեությունը բնութագրում որպէս հայանպաստ⁴⁴: Ազատականները տազնապով էին հետևում քեմալաբոլշևիկյան համագործակցության ծավալմանը, որը լուրջ սպառնալիք էին համարում Հայաստանի Հանրապետության համար: Բարձրացնելով Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների հարցը, «Պահակը» փաստում էր Վրաստանի երկրիմի քաղաքականությունը, Ադրբեջանի ագրեսիվ, նվաճողական ձգտումները և հռետեստորեն էր տրամադրված այդ պետությունների հետ Հայաստանի դաշինքին⁴⁵: Թերթն ահազանգում էր կիլիկիահայության

⁴² Պահակ. 1919, № 26:

⁴³ Պահակ. 1919, № 31:

⁴⁴ Պահակ. 1919, № 34:

⁴⁵ Պահակ. 1920, № 46:

ծանր դրության մասին: Ֆրանսիային որդեգրած հակահայկական քաղաքականության բացահայտ դրսևորումից հետո «Պահակը» դատապարտեց «ասպետական ու քաղաքակիրթ» Ֆրանսիայի թուրքամետությունը⁴⁶:

1920 թ. հունիսին ԱՄՆ-ի սենատի կողմից Հայաստանի մանդատի մերժումը մեծ ազդեցություն գործեց ազատականների մտայնության և հետագա գործելակերպի վրա: Նկատելի էր դառնում աստիճանական շրջադարձը դեպի խորհրդային Ռուսաստանի հետ համագործակցությունը: Թեպետ «Պահակը» դատապարտեց Հայաստանի բոլշևիկների մայիսյան ապստամբությունը, բայց դրա հետ մեկտեղ ՀՀ կառավարությանը կոչ էր անում ջանքերն ուղղելու բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորմանը⁴⁷: Վերլուծելով ստեղծված իրադրությունը, «Պահակը» Ռուսաստանի Այսրկովկաս ներխուժելու դեպքում հավանական չէր համարում հայ-ռուսական ռազմական առճակատումը, գտնելով, որ Հայաստանը պիտի դառնա «պաշտօնապես պօլշէվիք»⁴⁸: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո բոլշևիզմի հետ ունեցած գաղափարական տարաձայնությունները թեև չվերացան, սակայն ազատականների համար առաջնային դարձավ ազգային պետության գործոնը, այն իրողությունը, որ իր պատմական հայրենիքի մի մասում հայ

⁴⁶ Պահակ. 1920, № 54:

⁴⁷ Պահակ. 1920, № 46, 56:

⁴⁸ Պահակ. 1920, № 46, 56:

ժողովուրդը վերակերտեց իր պետականությունը: Ազատականները դատապարտեցին 1920 թ. փետրվարյան ապստամբությունը և դաշնակցությունից պահանջեցին դադարեցնել հակախորհրդային գործունեությունը⁴⁹: Խորհրդային Հայաստանի ներքաղաքական ու տնտեսական կյանքը լայնորեն լուսաբանվում էր ազատական մամուլի էջերում: «Պահակը» գովեստով էր խոսում Ալ. Մյասնիկյանի մասին, որը ձգտում էր, պարբերականի բնորոշմամբ, հայ ժողովրդին փրկել սովից և վերաշինել խորհրդային Հայաստանը⁵⁰: Այդ թերթի «Հայաստանի սովեալները» խմբագրականում ասվում էր, որ Հայաստանը սովի ճիրաններից փրկելը պիտի դառնա գաղութահայության կարգախոսը⁵¹:

Եզրակացություններ

1911-1921 թթ. լույս տեսած հայ ազգայնական-ազատական մամուլի օրգանները («Արագած», «Հայկաշէն», «Պահակ») լուսաբանել են հայ ազգային-մշակութային կյանքը, արծարծել են հայ ժողովրդին հուզող բազմաթիվ հարցեր:

1918 թ. հետո հիշյալ պարբերականների հրապարակումներում առանցքային տեղ է գրավում հայոց պետականության հիմնախնդիրը: Այս թեմայով հրապարակում-

⁴⁹ Պահակ. 1921, № 84, 89:

⁵⁰ Պահակ. 1921, № 77:

⁵¹ Պահակ. 1921, № 90:

ները շատացան Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան Թուրքիայի պարտությունից հետո, երբ Փարիզի վեհաժողովում բարձրացվեց հայկական ազգային պետության ստեղծման հարցը: «Արագածի», «Պահակի», «Հայկաշէնի» էջերում քննարկվում էին ապագա հայկական պետության կառավարման համակարգի, քաղաքական ու տնտեսական կառուցվածքի, հայոց պետությանը սպառնացող վտանգների հարցերը: Ուշագրավ է, որ հատկապես հիշյալ սպառնալիքների թվում (քեմալական շարժում, Ադրբեջանի կողմից տարածքային հավակնություններ, Հայաստանի բոլշևիկացում և այլն) ազատականները բարձրացնում էին նաև ներքին սպառնալիքների խնդիրները: Դրանցից էին հայ քաղաքական ուժերի անմիաբան գործունեությունը, ազգային կենսական խնդիրների նկատմամբ հայության զգալի մասի չեզոք դիրքորոշումը և ազգային անվտանգության հարցի լուծումը հայ ժողովրդից դուրս փնտրելը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արագած, Նյու Յորք, 1911, № 1-6, 8, 11-14, 16, 20:

Արագած, Կ. Պոլիս, 1919, № 1, 16, 19- 21, 35, 38, 41-44, 49:

Արագած, Կ. Պոլիս, 1920 № 1, 50, 51:

Հայկաշէն, Թիֆլիս, 1917, № 1-6:

Հայկաշէն, Թիֆլիս, 1918, № 4:

Պահակ, Բոստոն, 1917, № 67, 70, 72:

Պահակ, Բոստոն, 1918, № 87, 103:

Պահակ, Բոստոն, 1919, № 26, 30, 31, 34, 35, 46, 38, 39:

Պահալ, Բնստն, 1920, № 46, 54, 56:

Պահալ, Բնստն, 1921, № 77, 90:

Гегам А. Ованнисян, *Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент*, Национальные проблемы в прессе Реорганизованной партии «Гнчак» (1911-1921)

Резюме

Издававшиеся в 1911-1921 гг. органы армянской либеральной прессы («Арагац», «Айкашен», «Пахак») освещали армянскую национально-культурную жизнь и поднимали многочисленные вопросы, волновавшие армянский народ.

После 1918 года в публикациях упомянутых периодических изданий центральное место занимает проблема армянской государственности. Публикации на эту тему участились после поражения Османской Турции в Первой мировой войне, когда на Парижской конференции был поднят вопрос о создании Армянского национального государства. На страницах изданий «Арагац», «Пахак», «Айкашен» обсуждались вопросы будущей системы управления армянским государством, политической и экономической структуры, а также угроз армянской государственности. Примечательно, что среди упомянутых угроз (кемалистское движение, территориальные претензии Азербайджана, большевизация Армении) либералы (Реорганизованные гнчакисты) также поднимали проблему внутренних угроз.

К этим угрозам можно отнести отсутствие согласия в действиях армянских политических сил, нейтральную позицию значительной части армянства в отношении жизненно важных национальных проблем, а также попытки решения проблемы национальной безопасности вне армянского народа. Эти подходы Реорганизованных гнчакистов остаются актуальными и в наши дни, а упомянутые проблемы продолжают оставаться в числе

приоритетов внутренней и внешней политики Армении.

Исследование упомянутых периодических изданий освещает многие события того периода и в значительной степени способствует всестороннему и объективному изучению ряда вопросов армянской истории. Армянская либеральная пресса начала 20-го века оставила важный след в развитии армянской политико-публицистической мысли.

Ключевые слова: Реорганизованные гнчакисты, «Арагац», «Пахак», «Айкашен», национальная идеология, Республика Армения, Турция, Россия.

Gegham H. Hovhannisyan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History, Associate Professor, National Issues in the Press of the Reorganised Hunchak Party (1911-1921)*

Summary

The organs of the Armenian liberal press published between 1911 and 1921 (“Aragats,” “Haykashen,” “Pahak”) extensively covered Armenian national and cultural life, addressing numerous issues that concerned the Armenian people.

After 1918, the issue of Armenian statehood took on a central role in these periodicals. Publications on this topic increased after the defeat of Ottoman Turkey in the First World War, when the creation of an Armenian national state was raised at the Paris Peace Congress. In the pages of “Aragats,” “Pahak,” and “Haykashen,” discussions revolved around the system of governance of the future Armenian state, its political and economic framework, and the various threats to Armenian statehood. In addition to external threats (the Kemalist movement, Azerbaijan’s territorial ambitions, and the Bolshevization of Armenia), the liberals (i.e., the Reorganized Hunchakians) also

emphasized internal dangers. These included the disunited activities of Armenian political factions, the indifference of a significant part of the population to crucial national issues, and the tendency to seek solutions to security concerns from external sources rather than within the Armenian community. The relevance of these concerns, raised by the Reorganized Hunchakians, persists today, as they continue to figure prominently in Armenia's domestic and foreign policy priorities.

The analysis of these periodicals provides valuable insights into the events of the time and significantly enhances a thorough and unbiased understanding of many aspects of Armenian history. In the early 20th century, the liberal Armenian press left a lasting impact on the development of Armenian political and journalistic thought.

Key words: Reorganized Hunchakians, “Aragats,” “Pahak,” “Haykashen,” national ideology, Republic of Armenia, Turkey, Russia.

ԳՈՒՐԳԵՆ Վ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ. գ. թ., դոցենտ

gugvard57@gmail.com

ID 0009-0002-9858-5926

DOI:10.59523/1829-4596.2024.2(29)-93

**XX Դ. ԱՌԱՋԻՆ ՔՍԱՆԱՄՅԱԿԻ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ
ԴՊՐՈՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ 1950-
ԱԿԱՆ ԹԹ. ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԵՋ***

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, ազգային, խորհրդակալ
դպրոց, հանրակրթություն, պատմագիտություն, մանկա-
վարժություն:

Ներածություն

Ներկայումս մեր հանրապետության հանրակրթու-
յան բնագավառում կատարվող բարեփոխումները նպա-
տակ են հետապնդում ստեղծել ժամանակի պահանջնե-
րին համապատասխանող հանրակրթական համա-
կարգ: Դրանով պայմանավորված՝ հասարակական հե-
տաքրքրություն է դրսևորվում նախորդ ժամանա-
կաշրջանների հայ դպրոցի պատմության նկատմամբ:

Արդեն 1950-ական թթ. սկզբներին մեր հանրապե-

* Ներկայացվել է 18.XI.2024 թ., գրախոսվել է 22.XI.2024 թ., ընդունվել է
տպագրության 15.XII.2024 թ.:

տությունում կային գիտական և մանկավարժական մի շարք հաստատություններ, որոնք ուսումնասիրում էին նախախորհրդային հայ դպրոցի պատմությունը: Խորհրդահայ պատմագիտության կողմից այդ ուղղությամբ մեծ աշխատանք է կատարվել: Հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության տարբեր ժամանակաշրջանների մասին գրվել են մի շարք աշխատություններ:

Հիշատակման արժանի են մանկավարժ-գիտնականներ Ա. Շավարշյանի, Մ. Սանթրոսյանի, Ա. Մովսիսյանի և պատմաբան Ա. Աբրահամյանի աշխատությունները¹:

Ներկայումս անհրաժեշտ է պատմաքննական վերլուծության ենթարկել և հանրագումարի բերել խորհրդահայ պատմաբանների և մանկավարժ-գիտնականների աշխատությունները, քանի որ դրանք գրվել են կոմունիստական գաղափարաքաղաքական դիրքերից և միակողմանի լուսաբանել հայ դպրոցի անցած պատմական ուղին: Կոմունիստական գաղափարախոսությունը պահանջում էր մարքս-լենինյան մեթոդոլոգիայի հիման վրա ուսումնասիրել նախախորհրդային հայ դպրոցի պատմությունը: Այն պետք է ներկայացվեր որպես հետադիմական և ոչ ժողովրդավարական կրթական հաստատություն, որը ծառայել է միայն շահագործող դասակարգերին:

¹ **Շավարշյան.** 1958: **Սանթրոսյան.** 1953: **Մովսիսյան.** 1958: **Աբրահամյան.** 1959:

Քանի որ մեկ հոդվածի սահմաններում հնարավոր չէ ներկայացնել այն բոլոր ուսումնասիրությունները, որոնք խորհրդահայ պատմագիտության կողմից կատարվել են նախախորհրդային արևելահայ դպրոցի պատմության ուսումնասիրության գործում, կանդրադառնանք միայն 1950-ական թթ. հրատարակված այն աշխատություններին, որոնք լուսաբանում են XX դ. առաջին քսանամյակի արևելահայ դպրոցի պատմությունը:

Արևելահայ դպրոցի 1900-1918 թթ. պատմությունը 1950-ական թթ. խորհրդահայ պատմագիտության մեջ

Հայ դպրոցի պատմության մեջ արևելահայ դպրոցի XX դ. առաջին քսանամյակի պատմությունն առանձնահատուկ տեղ է գրավում:

1955 թ. հրատարակվում է Ս. Մովսիսյանի «Ժողովրդական կրթության վիճակը և մարքսիստական գաղափարների տարածումը Հայաստանում (1900-1917)» աշխատությունը²: Այդ ուսումնասիրությունն առաջին փորձն էր՝ գիտականորեն ներկայացնելու նախորդ դարի սկզբներին Արևելյան Հայաստանի և Այսրկովկասի հայ դպրոցական համակարգի պատմությունը: Աշխատության աղբյուրագիտական բազան բավականին հարուստ է վիճակագրական տվյալներով, փաստաթղթերով և տվյալ ժամանակաշրջանին վերաբերող մամուլի

² Մովսիսյան. 1955, 10:

հողվածների վերլուծությամբ: Հեղինակը հատկապես անդրադարձել է հայ մարքսիստական մամուլում տպագրված Ս. Շահումյանի, Ս. Սպանդարյանի, Բ. Ղարիբջանյանի կրթության հարցերի վերաբերյալ հողվածներին: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի ուսումնասիրության առաջին երկու գլուխները, որտեղ հեղինակը վերլուծում է այդ ժամանակաշրջանի արևելահայ դպրոցական համակարգը: Նա մանրամասնորեն ներկայացնում է Հայ առաքելական եկեղեցու հովանու ներքո գործող տարրական ու թեմական դպրոցների թվաքանակը, կանոնադրությունները և ուսումնադաստիրակչական գործունեությունը: Ս. Մովսեսյանն անդրադարձ է կատարել նաև պետական ու մասնավոր կրթական հաստատությունների ձևավորմանն ու զարգացմանը: Հեղինակի բնորոշմամբ, հայ դպրոցը տվյալ ժամանակահատվածում՝ ռուսական առաջին ժողովրդավարական հեղափոխությունից հետո, առաջընթաց էր ապրում, սակայն առաջին աշխարհամարտի հետևանքով այն կասեցվեց:

Ս. Մովսիսյանի աշխատության դրական կողմերից է այն, որ նա ներկայացրել է հայ մտավորականության պայքարը Ռուսական կայսրության պայմաններում նոր դպրոցի ստեղծման համար: Նա ուշադրություն է հատկացրել նաև XIX դ. վերջին – XX դ. սկզբին կրթական հաստատություններում մարքսիստական գաղափարների տարածմանը: Չնայած այս աշխատությունը կրում է

«անհատի պաշտանմունքի» տարիների ազդեցությունը, դրական դեր խաղաց հետագա խորհրդահայ ուսումնասիրողների համար՝ պատկերացնելու այդ ժամանակաշրջանում արևելահայ դպրոցի անցած պատմական ուղին:

Նույն թվականին հրատարակվում է «Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության» կոլեկտիվ աշխատությունը³: Նրա առաջին ակնարկի հեղինակ Ա. Մովսիսյանը համառոտ անդրադարձել է նաև արևելահայ դպրոցին՝ ներկայացնելով նրա վիճակը Ռուսական կայսրության տիրապետության և Հայաստանի առաջին հանրապետության օրոք: Հեղինակը նախախորհրդային հայ դպրոցը բնորոշել է որպես հետադիմական: Ըստ նրա, «հայ բուրժուազիան և ռեակցիոն կղերականությունը դպրոցի միջոցով աճող սերնդին դաստիարակում էին հպատակության, ստրկամտության ոգով, նրա մեջ պատվաստում էին նացիոնալիզմ»⁴: Առավել մոայլ է նկարագրված այդ ժամանակաշրջանի հայ ուսուցիչների վիճակը: Ա. Մովսիսյանը գրում է, որ «հնամաշ շորերով, ծակծկված կոշիկներով, գունատ դեմքով ու նիհար մարմնով, անօթևան ու թափառական, կարիքի ու ծանր

³ Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության. 1955, 8:

⁴ Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության. 1955, 8:

հոգսերի տակ ճգնված է եղել նախախորհրդային ժողովրդական ուսուցիչը»⁵: Փաստերը բերելիս նա հիմնականում հենվում է Վ. Լենինի, Ի. Ստալինի երկերից բերված որոշ թեզերի, Ալ. Մյասնիկյանի, Ա. Միկոյանի և ուրիշների հոդվածների ու զեկուցումների, ինչպես նաև Մ. Նալբանդյանի, Րաֆֆու, Հովհ. Թումանյանի գրական ստեղծագործությունների վրա: Սակայն Ա. Մովսիսյանի բերած փաստերը միակողմանի էին և չէին արտացոլում հայ դպրոցի ամբողջական պատկերը նախախորհրդային ժամանակահատվածում: Ընդ որում, նա կոմունիստական գաղափարախոսական դիրքերից ելնելով, նախախորհրդային ժամանակաշրջանի հայ դպրոցն ամեն կերպ հակադրում է խորհրդային դպրոցին:

Հեղինակը գտնում է, որ նախախորհրդային ժամանակաշրջանում «ուսուցման խայտաբղետ սիստեմը՝ մասնավոր, եկեղեցական, պետական և այլ տիպի դպրոցների գոյության պայմաններում, ղեկավարման միասնական կենտրոնի, միասնական ուսումնական ծրագրի բացակայությունը, դպրոցներում գոյություն ունեցող կամայականությունը և այլն, հասցնում էին այն բանին, որ մթագնվում էր երեխաների գիտակցությունը»⁶: Հենվելով Հովհ. Թումանյանի կենսագրությունից և

⁵ Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության. 1955, 13:

⁶ Աբրահամյան. 1959, 7:

խորհրդահայ նշանավոր մանկավարժ Սիմակ Սահակյանի հուշերից քաղված որոշ փաստերի վրա, Ա. Աբրահամյանը նախախորհրդային դպրոցները բնորոշում է որպես «տերթողիկյան» և «բարբարոսական մեթոդներով» կառավարվող⁷: Սակայն, իրականում, դեռևս XIX դ. երկրորդ կեսից Հայ առաքելական եկեղեցու հովանու ներքո գործող կրթական հաստատություններում արգելվել էին մարմնական պատիժները, իսկ դրանք խախտողները ենթարկվում էին պատասխանատվության՝ ընդհուպ զրկվելով մանկավարժական լիցենզիայից⁸:

Անդրադառնալով Ռուսական կայսրությունում հայ դպրոցի վիճակին՝ հեղինակը եզրակացնում է. «Ճիշտ է նաև այն փաստը, որ նախքան հեղափոխությունը Հայաստանում ժողովրդական կրթությունը գտնվում էր որոշ չափով ավելի բարձր մակարդակի վրա, քան Ռուսաստանի շատ ուրիշ շրջաններում»⁹: Ա. Աբրահամյանը, որպեսզի ցույց տա հայ դպրոցի զարգացվածության աստիճանը, առանց հիմնավորման՝ այն համեմատության մեջ է դնում միջինասիական ժողովուրդների դպրոցների հետ: Սակայն դա ճիշտ չէ, քանի որ հայ դպրոցը գտնվել է այլ տարածաշրջանում և ունեցել է զարգացման իր ուրույն ուղին: Ա. Աբրահամյանի ուսումնասիրության մեջ բերված վիճակագրական թվերը ցույց են տալիս, որ

⁷ **Աբրահամյան.** 1959, 5:

⁸ **Երկանյան.** 1970, 202:

⁹ **Աբրահամյան.** 1959, 7:

1914/15 թթ. ուս. տարվա սկզբին Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանում գործել է 459 դպրոց՝ 43738 աշակերտով¹⁰: Դրանից ելնելով, նա ճիշտ եզրակացնում է, որ դա բավարար համարել չէր կարելի, քանի որ «Հայաստանի յուրաքանչյուր 1000 բնակչին ընկնում էր ընդամենը 35 սովորող»¹¹: Ա. Աբրահամյանի աշխատության նորություններից մեկն էլ այն էր, որ օգտագործելով պատմահամեմատական մեթոդը, նա ներկայացնում էր Ռուսական կայսրության ժողովրդական կրթությանը հատկացվող պետական ֆինանսական միջոցները: Հղում անելով Վ. Լենինին, նա գտնում է, որ ցարական իշխանության կողմից ժողովրդական կրթությանը հատկացվող ֆինանսավորումը բավականին չնչին էր՝ Ռուսաստանում՝ 80 կոպեկ, իսկ Հայաստանում ընդամենը 39 կոպեկ, որը չէր կարող համեմատության մեջ դրվել արևմտաեվրոպական երկրների և ԱՄՆ-ի հետ, «քանի որ այդ նույն ժամանակ Բելգիայում, Անգլիայում, Գերմանիայում յուրաքանչյուր բնակչի կրթության վրա ծախսվել էր 2 – 3 ռուբլի, իսկ Ամերիկայում 9 ռ. 24 կ.»¹²: Իրականում Հայ առաքելական եկեղեցու հովանու ներքո գործող ծխական և թեմական դպրոցների ֆինանսավորումն ու պահպանումը դարեդար հիմնականում իրականացվել էր ժո-

¹⁰ Աբրահամյան. 1959, 6:

¹¹ Աբրահամյան. 1959, 7:

¹² Աբրահամյան. 10:

ղովրդի հանգանակած միջոցների շնորհիվ: Տարրական և թեմական դպրոցները հանդիսացել են հայ ժողովրդի կրթական զարգացման հիմքը, իսկ դրանց վերաբերյալ բացասական դիրքորոշումը ձևավորվել էր կոմունիստական գաղափարախոսության վերաբերմունքից եկեղեցու հանդեպ:

Դպրոցական համակարգը Հայաստանի առաջին հանրապետությունում

Խորհրդահայ պատմագիտությունը սուր քննադատության էր ենթարկում Հայաստանի առաջին հանրապետության դպրոցական համակարգը:

Ա. Մովսիսյանը գտնում էր, որ «դաշնականների տիրապետության» ժամանակաշրջանում դպրոցը քայքայվել և օրհասական վիճակում էր՝ «գրեթե դադարել էր գործելուց առանց այդ էլ խղճուկ դպրոցական ցանցը»¹³: Իր այս միտքը հիմնավորելու համար նա բերում է թվական տվյալներ, ըստ որոնց, իբրև թե, 1918-1920 թթ. ընթացքում Հայաստանի առաջին հանրապետությունում գործել է ընդամենը 166 դպրոց՝ 18600 աշակերտով¹⁴: Սակայն այս թվական տվյալները վերաբերում են միայն 1918 թ. կեսերին, երբ Առաջին աշխարհամարտի և

¹³ Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության. 1955, 9:

¹⁴ Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության. 1955, 9:

թուրքական արշավանքի հետևանքով երկրի դպրոցական կյանքը կաթվածահար էր եղել: Նկատենք, որ խորհրդահայ պատմաբանների և մանկավարժ-գիտնականների մեծ մասն այս թվական տվյալներն են ընդունել որպես հիմք:

Ա. Աբրահամյանի մենագրության մեջ Հայաստանի առաջին հանրապետության դպրոցների վիճակը բավականին համառոտ է ներկայացված: Առանց արխիվային փաստաթղթերն ուսումնասիրելու, նա գտնում էր, որ Առաջին հանրապետության շրջանում ժողովրդական տնտեսության քայքայման, սովի և համաճարակային հիվանդությունների պայմաններում դպրոցների թիվը կրճատվել էր երկուսուկես անգամ¹⁵:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունում զգալի աշխատանք կատարվեց նոր՝ ազգային-պետական կրթական համակարգի ստեղծման ուղղությամբ: 1918 թ. սեպտեմբերից հանրապետության կրթական բնագավառում իրականացվեցին ժողովրդավարական բարեփոխումներ:

Եզրակացություններ

Խորհրդային Հայաստանում 1950-ական թթ. հրատարակվեցին հիմնականում նկարագրական բնույթի մի քանի աշխատություններ, որոնք լուսաբանում էին նախախորհրդային արևելահայ դպրոցի պատմությունը:

¹⁵ Աբրահամյան. 1959, 12-13:

Առաջնորդվելով կոմունիստական գաղափարախոսությամբ, հենվելով հայ դասական գրողների և մանկավարժների հուշերի, պետական-կուսակցական գործիչների հոգվածների և զեկուցումների վրա՝ դրանցում արևելահայ դպրոցի պատմությունը ներկայացվում էր միակողմանիորեն: Արևելահայ դպրոցը համարվում էր հետադիմական, որը չէր նպաստել ժողովրդի կրթական մակարդակի բարձրացմանը: Այդ հեղինակները ուշադրություն չէին հատկացնում հայ եկեղեցու հովանու տակ գործող դպրոցական համակարգին, որն ազգապահպան կարևոր գործոն էր: Չնայած դրան, 1950-ական թթ. հրատարակված այս աշխատություններն առաջինն էին, որ փորձում էին ի մի բերել արևելահայ դպրոցի 1900-1920 թթ. անցած ուղին և հետագա ուսումնասիրությունների հիմք էին:

Նախախորհրդային հայ դպրոցի պատմության ուսումնասիրությունը հայ գիտնական-մանկավարժների և մշակութաբան-պատմաբանների կողմից շարունակվեց 1960-1980-ական թթ., երբ ստեղծվեցին աշխատություններ, որոնք կարևոր դեր խաղացին հայ մանկավարժություն պատմության զարգացման մեջ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ա. 1959, Ժողովրդական կրթության նվաճումները Սովետական Հայաստանում, Երևան, Հայպետհրատ, 172 էջ:

Ակնարկներ Սովետական Հայաստանի հանրակրթական դպրոցի պատմության. 1955, Երևան, ԵՊՀ, 233 էջ:

Երկանյան Վ. 1970, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905 թթ.), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 309 էջ:

Մովսիսյան Ա. 1958, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, Հայպետուսմանկհրատ, 526 էջ:

Մովսիսյան Ս. 1955, Ժողովրդական կրթության վիճակը և մարքսիստական գաղափարների տարածումը Հայաստանում, Երևան, «Հայպետուսմանկհրատ», 190 էջ:

Շավարշյան Ա. 1958, Հայ մանկավարժներ (XIX դար), հ. 1, Երևան, «Հայպետուսմանկհրատ», 622 էջ:

Սանթրոսյան Մ. 1953, Հայ մեծ լուսավորիչ-մանկավարժ Խաչատուր Աբովյան, Հայպետհրատ, Երևան, 310 էջ:

Гурген В. Варданян, Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент, История восточноармянской школы первых двадцатилет XX в. в советско-армянской историографии 1950-х гг.

Резюме

Труды армянских педагогов-ученых и историков советского периода занимают важное место в истории армянской педагогики. В 1950-х гг. были опубликованы работы, посвященные истории восточно-армянской школы. Опираясь на марксистско-ленинскую методологию, принятую в советской педагогике, и исходя из задач коммунистической идеологии, эти работы односторонне освещали историю восточноармянской

школы первого десятилетия XX века. Её представляли как отсталую и не способствующую повышению образовательного уровня народа, с целью подчеркнуть, что процветание армянской школьной системы стало возможным исключительно благодаря созданию советской образовательной модели.

Ключевые слова: Армения, национальность, советско-армянская школа, общее образование, историография, педагогика.

Gurgen V. Vardanyan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History, Associate Professor, Coverage of the History of the Eastern Armenian School of the First Twenty Years of the 20th Century in the Soviet-Armenian Historiography of the 1950s*

Summary

The works of Armenian pedagogues-scientists and historians of the Soviet period occupy an important place in the history of Armenian pedagogy. The works dedicated to the history of the Eastern Armenian school were published in the 1950s. Guided by the Marxist-Leninist methodology adopted by Soviet pedagogy and the problems of communist ideology, these works unilaterally covered the history of the Eastern Armenian School in the first twenty years of the 20th century presenting it as retrograde step that did not contribute to the improvement of the educational level of the people. Their purpose was to show that the Armenian school system prospered only thanks to the establishment of the Soviet system.

Key words: Armenia, national, Soviet-Armenian school, general education, historiography, pedagogy.

MANUSHAK V. MARKOSYAN

Universität Hamburg, Dissertationskandidat

m.markosyan13@gmail.com

ID 0009-0005-1018-4813

DOI:10.59523/1829-4596.2024.2(29)-106

**ARMIN T. WEGNER: DIE AUSTREIBUNG DES
ARMENISCHEN VOLKES IN DIE WÜSTE (VORTRAG
MIT LICHTBILDERN IN DER “URANIA”, BERLIN,
MÄRZ 1919)***

Schlüsselwörter: Armin Wegner, Martin Tamcke, die Austreibung, das Deutsche Reich, das Osmanische Reich, Deutsche Gesellschaft, “Urania-Vortrag”.

Editorische Vorbemerkung

Der “Urania-Vortrag” Armin T. Wegners ist - zusammen mit den in seinem Verlauf gezeigten Lichtbildern - im Deutschen Literaturarchiv Marbach als Manuskript im Original erhalten. Er wurde erstmals 2001 von Prof. Martin Tamcke veröffentlicht, der an der Universität Göttingen Ökumenische Theologie mit Schwerpunkt auf orientalischer Kirchen- und Missionsgeschichte lehrt¹.

Armin T. Wegner hat seinen Lichtbilder-Vortrag unter demselben Titel noch zweimal gehalten, nämlich am 22. April 1919 in Breslau und Ende Juni 1924 in Wien, aber jeweils Änderungen am Text vorgenommen und manche Lichtbilder

**Submitted on 03.XII.2024, reviewed on 06.XII.2024, accepted for publication on 15.XII.2024.*

¹ **Tamcke.** 2001, 65-135.

nicht mehr gezeigt. Die Fassung des in Wien gehaltenen Vortrages hat der an der Bergischen Universität Wuppertal lehrende Professor der Germanistik, Andreas Meier, in einer kritischen, mit großer Akribie erarbeiteten und mit einem Nachwort versehenen wissenschaftlichen Edition veröffentlicht, die auch die Unterschiede zu der Berliner Fassung des Vortrages dokumentiert².

Historische Bedeutung des Berliner “Urania-Vortrages” von Armin T. Wegner

Welche Bedeutung hat der Berliner “Urania-Vortrag” Armin T. Wegners für den armenischen Leser noch heute, über 100 Jahre später. Auf diese Frage ist folgende Antwort zu geben: Wegner war Augenzeuge des im Osmanischen Reich am armenischen Volk begangenen "Genozids" und ist mit seinem Wissen über die schrecklichen Ereignisse und Verbrechen sehr früh, mit starkem Engagement und gegen heftige Widerstände an die Öffentlichkeit gegangen. Tief erschüttert von dem, was er 1915/16 in Ost-Anatolien gesehen, gehört und erlebt hatte, war Wegner damals – noch vor Lepsius - der Erste in Deutschland, der den Mut besaß, das an dem armenischen Volk begangene ungeheuerliche Verbrechen öffentlich in der Hauptstadt des Deutschen Reiches darzustellen und das nationale Gewissen aufzurütteln³. Befreit von der politischen Zensur des zusammengebrochenen deutschen Kaiserreiches, war der “Urania-Vortrag” einer der ersten Schritte, die Wegner unternahm, um in Deutschland unmittelbar nach dem zu Ende

² **Meier.** 2011, 93-152.

³ Siehe Wegners Biographie, die ihn zu diesem Schritt befähigte: **Nickisch.** 1982.

gegangenen verlorenen Weltkrieg, nach der erfolgreichen November-Revolution, nach der Ausrufung der Republik und unter den 1919 in Berlin herrschenden, völlig veränderten politischen Verhältnissen die deutsche Öffentlichkeit über die planmäßige Vernichtung des armenischen Volkes im Osmanischen Reich aufzuklären.

a. Der “Urania-Vortrag” – erste Aufklärung der deutschen Öffentlichkeit über den Völkermord an den Armeniern

Die Aufklärung über den “Genozid” war gerade in Deutschland besonders wichtig, weil das Deutsche Reich der wichtigste Verbündete des Osmanischen Reiches im Ersten Weltkrieg war⁴. Mehr als das: die “deutsch-türkische Waffenbruderschaft” war sehr populär⁵. Deutsche Offiziere haben wesentliche, manchmal entscheidende Rollen auf dem türkischen Kriegsschauplatz im Nahen und Mittleren Osten gespielt⁶. An mehreren Fronten hatten sie hohe Kommandopositionen inne⁷. Viele der in der Türkei Dienst leistenden deutschen Soldaten waren in Aktivitäten verstrickt, die die Vernichtung des armenischen Volkes bezweckten⁸. Sie wurden Zeugen der türkischen Verbrechen. In Deutschland war davon nur wenigen Menschen etwas bekannt. Zu ihnen gehört an vorderster Stelle Johannes Lepsius. Er versuchte trotz der Militärzensur schon während des Krieges, die deutsche

⁴ **Kampen.** 2016.

⁵ Siehe statt vieler Autoren nur: **Jäckh.** 1915.

⁶ **Bloxham.** 2002, 213-245.

⁷ Die bedeutendste Persönlichkeit war zweifellos Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha.

⁸ **Gottschlich.** 2015, **Dadrian.** 1996.

Öffentlichkeit über die schrecklichen Ereignisse in der Türkei und über das Verbrechen am armenischen Volk zu informieren. Lepsius Stimme war aber zu schwach. Sie kam gegen das ganz unkritische, positive Bild nicht an, das das deutsche Volk im Krieg vom “türkischen Waffenbruder” hatte.

b. Wegners Vortrag und Lepsius` Dokumentation von 1919

Als Armin T. Wegner im März 1919 seinen Vortrag in der “Urania” hielt, stand Johannes Lepsius nur wenige Monate vor der Veröffentlichung seiner auch in der Republik Armenien bekannten Dokumentensammlung “Deutschland und Armenien. 1914-1918”⁹. Sie sollte im “Tempel Verlag”, Potsdam, erscheinen. Das Vorwort zu diesem bedeutenden Werk hatte Lepsius “Ostern 1919”, also bald nach Wegners Vortrag, geschrieben. Die Auslieferung des Buches an die Buchhandlungen folgte im Herbst jenes Jahres. Nun erst konnte diese umfassende Dokumentation der Vernichtung des armenischen Volkes in der deutschen Öffentlichkeit Wirkung entfalten. Wegners Vortrag in der “Urania” war infolgedessen das erste Ereignis in Deutschland, bei dem das Verbrechen am armenischen Volk so deutlich beim Namen genannt und verurteilt wurde. Auch darin zeigt sich der geschichtliche Rang des hier dokumentierten “Urania-Vortrages” von Armin T. Wegner. Dieser Einschätzung steht nicht die Tatsache entgegen, dass Lepsius schon 1916 im Tempel-Verlag eine Schrift zur Unterrichtung der deutschen Öffentlichkeit unter dem Titel “Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei”

⁹ Lepsius. 1919.

veröffentlicht hatte¹⁰. Denn die öffentliche Wirkung dieser Broschüre war wegen der freiheitsfeindlichen innenpolitischen Verhältnisse und der Zensur während des Krieges und ferner wegen ihrer kleinen Auflage nur sehr gering¹¹.

In den herrschenden politischen Kreisen und politischen Parteien des Deutschen Reiches waren Sympathien für das Osmanische Reich und die Türken damals sehr stark und weit verbreitet. Es gab prominente Politiker und Publizisten, die imperiale, kolonialistische Ambitionen in Bezug auf das Osmanische Reich unterstützten und sich aus diesem Blickwinkel mit der "armenischen Frage" beschäftigten. Davon war auch ihre Einstellung gegenüber den Armeniern in der Türkei beeinflusst. Herausragende Persönlichkeiten waren insofern Paul Rohrbach, Friedrich Naumann und Ernst Jäckh. Während Rohrbach gegenüber dem armenischen Volk eine positive Einstellung hatte und in ihm einen potentiellen Verbündeten Deutschlands bei einem Zerfall des Osmanischen Reiches sah, stand Naumann den Armeniern in geopolitischer Hinsicht distanziert gegenüber, und er hatte keine Scheu, negative Ansichten und Stereotypen, über sie zu verbreiten¹². Noch negativer war der Journalist Ernst Jäckh eingestellt¹³. Er stand unter dem Einfluss rassistischer Ideen und hielt die Armenier für ein minderwertiges Volk.

Es gab aber auch Persönlichkeiten und Politiker in Deutschland, die schon lange vor dem Beginn des Ersten

¹⁰ **Lepsius**. 1916; siehe auch **Lepsius**. 1897.

¹¹ Schon vorher hatte Heinrich Vierbücher eine Schrift zu den Verbrechen an den Armeniern verfasst, die gleichfalls ohne Wirkung blieb. Siehe: **Vierbücher**. 1930.

¹² **Schmuhl**. 2002, 503-516; siehe **Naumann**. 1907; **Feigel**. 1989.

¹³ Siehe Anm. 5.

Weltkriege entschieden für die Armenier eingetreten waren und die an ihnen in den 1890er Jahren unter Sultan Abdul Hamid dem Zweiten begangenen Massenverbrechen scharf verurteilt hatten. Solche Stimmen waren vor allem von Seiten der Sozialdemokratie zu hören. Die schärfste Kritik kam von Eduard Bernstein, der damals neben Karl Kautsky der führende Theoretiker der SPD war. Er ist im Plenum des Reichstages wiederholt zum Schutze der Armenier im Osmanischen Reich aufgetreten und hat die Reichsregierung wegen ihres Schweigens zu den Verbrechen des "roten Sultans" scharf angegriffen. Lepsius stand daher mit seiner Kritik nicht völlig allein.

Erst jetzt, das heißt nach der Niederlage des Deutschen Reiches im Weltkrieg und nach der Revolution vom November 1918, haben es die vollkommen veränderten innenpolitischen Verhältnisse möglich gemacht, dass Armin T. Wegner mit dem so umstrittenen Armenien-Thema erstens in der deutschen Öffentlichkeit überhaupt auftreten konnte, dass dies zweitens in Berlin und drittens in der "Urania" geschah, das heißt an einem Versamlungs- und Veranstaltungsort, der damals zu den wichtigsten Treffpunkten der gebildeten Welt in der deutschen Reichshauptstadt gehörte¹⁴. Die "Urania" war 1888 zu dem Zweck gegründet worden, ein breites, wissenschaftlich interessiertes Publikum mit den Entdeckungen und neuen Erkenntnissen der Naturwissenschaften und der Medizin, aber auch der Geisteswissenschaften in einer auch für den Laien verständlichen Weise bekannt zu machen. Bald umfassten die Veranstaltungen und Vortragsprogramme der "Urania" auch

¹⁴ Ausführlich zur "Urania", zu ihrer Bedeutung und Geschichte: [https://de.wikipedia.org/wiki/Urania_\(Berlin\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Urania_(Berlin)).

sozialwissenschaftliche Themen sowie Kultur und Kunst. Wegner hätte damals für seinen Vortrag “Die Austreibung des armenischen Volkes in die Wüste” in Berlin keinen besseren Ort finden können!

c. Wegners für den Vortrag verarbeitete Quellen. Seine Augenzeugenschaft

Armin T. Wegner war auf seinen Vortrag in der “Urania” vorzüglich vorbereitet, denn er hatte 1915/1916 während seines Kriegseinsatzes in Anatolien ein Tagebuch geführt und heimlich und wegen der Militärzensur nicht ohne Gefahr, das Leiden und Sterben der Armenier in der Syrischen Wüste photographisch dokumentiert. Außerdem hatte er in den Wochen vor seinem Vortrag photographische Dokumente auch noch von anderen Kriegsteilnehmern erlangen können. Darüber hinaus hat Wegner intensiv den von Lepsius 1916 veröffentlichten “Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei”, ferner die Schrift “Ein Wort an die berufenen Vertreter des deutschen Volkes”, die Martin Niepage, ein in Aleppo wirkender deutscher Lehrer und weiterer Augenzeuge der Verbrechen, 1916 in Berlin als Manuskript hatte drucken lassen¹⁵, und Ernst Sommers¹⁶ Broschüre “Die Wahrheit über die Leiden des armenischen Volkes in der Wüste während des Weltkriegs”, die im Februar 1919 in Frankfurt am Main erschienen war, studiert und verarbeitet.

Gestützt auf seine Tagebuchaufzeichnungen, hat Wegner im Frühjahr 1919, also etwa zu derselben Zeit wie der “Urania”-Vortrag, die Schrift “Weg ohne Heimkehr. Ein Martyrium in

¹⁵ Niepage. 1916.

¹⁶ Sommer. 1919.

Briefen” im Egon Fleischel Verlag, Berlin, veröffentlicht¹⁷. In dieser Schrift behandelt Wegner in literarischer Form, wie ihr Titel zeigt, dasselbe Thema wie in seinem Vortrag - die Austreibung des armenischen Volkes “ins Nichts” (Talaat Pascha), in die Vernichtung, in den Untergang.

d. Wegners Vortrag und sein “Offener Brief” an den US-Präsidenten W. Wilson

Der Zeitpunkt des “Urania”-Vortrages ist noch in einer anderen Hinsicht interessant und bedeutsam: Kurz zuvor, im Februar 1919, hatte Wegner nämlich einen Offenen Brief an den damaligen Präsidenten der USA, Woodrow Wilson, geschrieben und veröffentlicht, in dem er den Präsidenten an die Leiden des armenischen Volkes im Osmanischen Reich erinnerte und auf das Recht der Armenier hinwies, in einem eigenen Staat zu leben. Der Brief trägt den Titel “über die Austreibung des armenischen Volkes in die Wüste” und erweist sich damit als eine unmittelbare Vorarbeit zu dem “Urania-Vortrag”.

Präsident Wilson war für den “Offenen Brief” die richtige Adresse, denn er hatte im Januar 1918 in seinem berühmten “14-Punkte-Programm” das Selbstbestimmungsrecht der Völker als zentrales Prinzip für die territoriale und politische Neuordnung Europas nach dem Weltkrieg herausgestellt. Die Pariser Friedenskonferenz hatte am 19. Januar 1919 in einer Resolution beschlossen, u.a. Armenien vom Osmanischen Reich, mit der politischen Perspektive abzutrennen, einer der Siegermächte des Krieges ein Mandat für die vorläufige Verwaltung Armeniens zu erteilen. Die Augen richteten auf die USA, die in den folgenden Monaten die Möglichkeit der Übernahme eines solchen Mandats

¹⁷ 1920 erschien die 2. Auflage im “Sibyllen-Verlag” in der Stadt Dresden.

prüften.

Es zeugt gleichermaßen von dem wachen politischen Verstand Armin T. Wegners und seinem Engagement für die Sache Armeniens und die armenischen Interessen, dass er sich in dieser Phase, als es in Paris um die Bildung eines Ost- und Westarmenien umfassenden Nationalstaates ging, in die öffentliche Diskussion einschaltete. Leider nahm das Schicksal Armeniens in den Pariser Friedensverhandlungen eine andere Richtung als Wegner gehofft hatte. Zwar war Präsident Wilson bereit, das Mandat zu übernehmen, aber der US-Senat verweigerte seine dafür erforderliche Zustimmung (31.5.1920). Stattdessen wurde mit der Türkei der Friedensvertrag von Sèvres geschlossen (10.8.1920), der aber toter Buchstabe blieb.

e. Wirkung und Reaktionen auf Wegners Vortrag in der Berliner Öffentlichkeit

Es kennzeichnete die politischen Wirrnisse im Winter 1918/1919 im Deutschen Reich und warf zugleich einen tiefschwarzen Schatten auf die damals in Berlin herrschenden Verhältnisse, dass just zu der Zeit, als Wegner seine politischen Aktivitäten dort entfaltete und seinen Vortrag in der "Urania" hielt, ausgerechnet die beiden Hauptverantwortlichen für den Völkermord an den Armeniern, Talaat Pascha und Enver Pascha, nach Deutschland fliehen und für einige Monate in Potsdam untertauchen konnten. Ein deutsches U-Boot hatte Enver und Talaat Anfang November 1918, kurz nachdem sie aus ihren Ämtern entlassen worden waren, zur Flucht verholfen. So entkamen die beiden Hauptkriegsverbrecher des Osmanischen Reiches ihrer Bestrafung in der Türkei. Auf Druck der Alliierten wurden sie im Juli 1919 in Konstantinopel durch ein türkisches

Kriegsgericht in Abwesenheit u. a. wegen der von ihnen veranlassten Massenvernichtung der Armenier zum Tode verurteilt. Die deutschen Behörden lehnten ihre Auslieferung an die osmanische Regierung ab. Talaat entging seinem Schicksal bekanntlich nicht: er wurde im März 1921 in Berlin erschossen, der Täter-Soghomon Tehlirian hingegen überraschenderweise freigesprochen. Das Gericht begründete seine Entscheidung damit, dass Tehlirian infolge der Ermordung seiner Familie während der Austreibung der Armenier durch türkische Kommandos traumatisiert worden sei. Er sei deswegen schuldunfähig und könne daher nach deutschem Strafrecht nicht zur Verantwortung gezogen werden.

Das Berliner Publikum konnte auf Grund des Titels, unter welchem der Vortrag in der "Urania" angekündigt war, zumindest ahnen, dass Armin T. Wegner das am armenischen Volk während des soeben zu Ende gegangenen Krieges begangene ungeheuerliche Verbrechen und die problematische Rolle des kaiserlichen Deutschlands als "Waffenbruder" der Türkei scharf kritisieren würde. Der Vortragssaal in der "Urania" war denn auch an jenem 19. März 1919 voll besetzt. Das Publikum bestand überwiegend aus in Berlin lebenden Armeniern, aber auch viele Türken waren erschienen und natürlich deutschen Offizieren und andere Kriegsteilnehmer. Der Saal war daher von knisternder Spannung erfüllt. Wegner war sich der Brisanz dieser Situation wohl bewusst, aber er ließ sich davon nicht einschüchtern. Im Gegenteil: Er illustrierte seinen Vortrag mit den seiner Zeit heimlich aufgenommenen Lichtbildern, die dem Publikum die am armenischen Volk von Türken und Kurden begangenen Unmenschlichkeiten drastisch vor Augen führten und darüber hinaus geeignet waren, eine

Mitverantwortung des Deutschen Reiches an den Verbrechen zu belegen. Teilnehmer bestritten wütend die Echtheit der Bilder, und es kam zu Tumulten und Schlägereien. In der "Berliner Zeitung am Mittag" war am folgenden Tage zu lesen: "In dem sonst so friedlichen wissenschaftlichen Theater kam es gestern zu tumultuarischen Szenen. Dr. Armin T. Wegner, ein gründlicher Kenner Armeniens, hielt einen Lichtbildervortrag über die Austreibung des armenischen Volkes in die Wüste. Ein Türke, der in einer der ersten Reihen saß, störte fortwährend durch Zwischenrufe die Ausführungen des Redners. Er wurde unsanft aus dem Saale entfernt, und es trat für kurze Zeit wieder Ruhe ein. Bald aber gab es bei einem Bild wieder erregte Zwischenrufe. Einige Türken schrien: Das Bild sei gefälscht und gerieten mit den anwesenden Armeniern in heftige Auseinandersetzungen...Im Parterre kam es zwischen Vertretern der beiden Nationalitäten zu einer regelrechten Prügelei. Nur mit Mühe gelang es, die Ruhestörer zu entfernen und den Vortrag zu Ende zu führen. Aber in der Garderobe ging die Schlägerei von neuem los".

Die Öffentlichkeit reagierte unterschiedlich auf Wegners Vortrag und auf die einige Monate später veröffentlichte, oben erwähnte Dokumentation von Johannes Lepsius. Ein Teil der Presse verharrte in ihrer türkenfreundlichen, antiarmenischen Einstellung und verurteilte Wegner als unpatriotischen "Nestbeschmutzer". Insgesamt überwogen die Stimmen, die von einer Mitschuld des Deutschen Reiches und seiner während des Weltkrieges in osmanischen Diensten stehenden deutschen Offiziere an den Verbrechen gegenüber dem armenischen Volk nichts wissen wollten. Nicht selten wurden die antiarmenischen Aktionen der türkischen Regierung mit angeblichen

Erfordernissen des Krieges gerechtfertigt oder die Massenverbrechen überhaupt geleugnet. Einflussreich für die Einschätzung der Ereignisse waren die schon Ende 1919 veröffentlichten Erinnerungen General Otto Liman von Sanders¹⁸. Zwar stellte er die "türkischen Armenierverfolgungen" nicht in Abrede, aber er bagatellierte sie. Den Vorwurf einer deutschen Mitschuld wies er als "levantinische Verleumdung" scharf zurück. Wegner trat in Pressekonferenzen gegen solche Stimmen, die das Verbrechen am armenischen Volk leugneten oder verharmlosten, nicht nur entschieden auf, sondern er scheute sich nicht, mit starkem moralischem Pathos "das Schicksal des armenischen Volkes im Kriege als eine Menschheitsfrage ersten Ranges" zu bezeichnen.

f. Der Prozess wegen der Tötung Tala'at Paschas in Berlin und Raphael Lemkin

Schon damals, unmittelbar nach dem Weltkrieg, reagierte Armin T. Wegner auf die Ungeheuerlichkeit der an dem armenischen Volk verübten Verbrechen mit einer humanen und zugleich politischen Sensibilität, von der später auch Raphael Lemkin beherrscht wurde und die ihn 1944 veranlasste, für die Bezeichnung jener Verbrechen des Begriffs des "genocide", des Völkermords, zu prägen¹⁹. Lemkin hatte sich als Philologie-Student in Lemberg (Lvów), das berühmt für seine große armenische Gemeinde war, mit dem Prozess gegen Soghomon Tehlirian in Berlin beschäftigt. Armin T. Wegner hatte den Prozess im Gericht persönlich beobachtet und zu der 1921 veröffentlichten Dokumentation des Prozesses das Vorwort

¹⁸ Sanders. 1920.

¹⁹ Lemkin. 1944.

geschrieben²⁰. Für Raphael Lemkin bewirkte jener Prozess eine Wende in seinem Leben: Durch einen seiner Professoren hatte er erfahren, dass es nicht möglich gewesen war, Talaat in Deutschland vor Gericht zu bringen, weil das damals im Völkerrecht für absolut gehaltene Prinzip der staatlichen Souveränität es nicht zuließ, jemand wegen seiner Verantwortung selbst für die barbarischsten Verbrechen in einem anderen Staat strafrechtlich zu verurteilen. Für Lemkin ist das der Anlass gewesen, sein Studienfach zu wechseln und Jura mit dem Ziel zu studieren, diese Rechtslage zu kritisieren und auf ihre Änderung hinzuwirken.

Wissenschaftliche Kontroversen in Deutschland um Armin T. Wegners Bedeutung als Augenzeuge des Völkermords an den Armeniern

Armin T. Wegners Lichtbildervortrag “Die Austreibung des armenischen Volkes in die Wüste” ist bis zum heutigen Tage in Deutschland Gegenstand von Kontroversen. Im Unterschied zu der Zeit unmittelbar nach dem Ersten Weltkrieg haben sie sich jedoch von der Politik auf die Ebene der Wissenschaften verlagert. Insbesondere geht es dabei nicht mehr darum, ob das armenische Volk im Osmanischen Reich das Opfer eines Völkermordes geworden ist und ob das Deutsche Reich eine Mitschuld an jenen Verbrechen trägt – beides wird in Deutschland heute von Historikern und Juristen nicht mehr ernstlich bestritten, sondern es geht um die Frage, welchen Rang, Glaubwürdigkeit und Authentizität Armin T. Wegner als Augenzeuge der Verbrechen an dem armenischen Volk besitzt und welche geschichtliche Bedeutung seien mit literarischem,

²⁰ Hofmann.1980.

künstlerischem Anspruch verfassten Darstellungen des tragischen armenischen Schicksals zukommt.

Sehr skeptisch und distanziert äußert sich zu diesen Fragen der Historiker Martin Tamcke in seiner Habilitationsschrift (1993)²¹. Zwar stellt er nicht in Abrede, dass Wegner 1915/16 Zeuge des Leidensweges der Armenier in Ostanatolien war, aber er vertritt die These, dass wegen Wegners hochgradiger Egozentrik, problematischer psychischer Disposition, wegen seiner literarischen Ambitionen und der von Wegner in Anspruch genommenen künstlerischen Freiheit im Umgang mit den Fakten die von ihm gelieferten Darstellungen des genozidalen Geschehens als historische Quelle nur geringen oder keinen Wert besäßen.

Zwar sehen auch andere herausragende Kenner von Leben und Werk Armin T. Wegners, Martin Rooney²² und Andreas Meier²³, mit kritischem Blick auf das Spannungsverhältnis zwischen dem Selbstverständnis Wegners als Schriftsteller einerseits und als Zeitzeuge andererseits, aber sie urteilen über Wegners öffentliche Zeugnisse über die an den Armeniern begangenen Verbrechen und über Wegners Eintreten für die Belange des armenischen Volkes ungleich verständnisvoller und gerechter als Tamcke²⁴.

Das gilt auch für andere Autoren. Vollauf zuzustimmen ist dem abgewogenen Urteil von Ulrich Sieg. Er resümiert (2012) in seiner Rezension der von Andreas Meier mit

²¹ **Tamcke.** 1996.

²² **Rooney.** 1984.

²³ **Rooney.** 1984.

²⁴ Meier distanziert sich insofern von Tamckes Position. Siehe Armin T. Wegner. Die Austreibung des armenischen Volkes (Anm. 2), S. 6 (mit Fußnote 6).

bewundernswerter Akribie veranstalteten wissenschaftlichen Edition des “Urania-Vortrages”: “Wegner, der mit seinem Vortrag Zeugnis für das armenische Volk ablegen wollte, war Dichter und nicht Historiker. So wichtig sein Bericht für die Geschichte des Genozids ist, seine Bedeutung liegt nicht primär in den mitgeteilten Fakten, sondern im Gesamtbild der unfassbaren Tragödie. Wegner spricht weniger als Beobachter denn als engagierter Schriftsteller, was für den Fachhistoriker manche Frage aufwirft und ihn gelegentlich irritieren mag. Doch gerade, weil der Vortrag cum ira et studio geschrieben ist, besitzt er noch heute eine ganz ungewöhnliche Lebendigkeit”²⁵.

Zu einem ähnlich differenzierenden und fairen Urteil gelangt auch Johanna Wernicke-Rothmayer, indem sie Armin T. Wegner als “Schriftsteller – Reisender und Menschenrechtsaktivist” würdigt²⁶.

Was das eingangs aufgeworfenen Problems, nämlich die Bedeutung Armin T. Wegners als Augenzeuge der Verbrechen am armenischen Volk im Osmanischen Reich 1915/16 anbelangt, ist aber letztlich als entscheidend festzuhalten, dass hiervon Wegners “Kriegstagebuch” (1916) authentisch Zeugnis ablegt. Das wird, bisweilen fast widerwillig, auch von Martin Tamcke eingeräumt²⁷.

Von jenen bedrückenden und bedrängenden Erlebnissen ist Armin T. Wegners aufrüttelnder, mit edler Absicht verfasster

²⁵ <http://www.sehepunkte.de/2012/03/21101.html>.

²⁶ **Wernicke-Rothmayer**. 2011; dieselbe: Vortrag vom 14.1.2012 im Lepsius-Haus in Potsdam. <http://www.lepsiushaus-potsdam.de/uploads/-images/Publicationen/vortrag-ein-engagierter-dichter-zwischen-weltkrieg-und-machtergreifung-johanna-wernicke-rothmayer.pdf>.

²⁷ **Tamcke**. 2001. 86-96. derselbe: Armin T. Wegner. Augenzeuge des Völkermords an den Armeniern, in: **Wernicke-Rothmayer**. 2011, s. 70-80.

“Urania-Vortrag” getragen und beherrscht.

BIBLIOGRAPHY

Bloxham Donald. 2002, Power Politics, Prejudice, Protest and Propaganda: A Reassessment of the German Role in the Armenian Genocide of World War I, in: Kieser, Hans-Lukas/ Schaller, Dominik J. (Hrsg.): Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah. The Armenian Genocide and the Shoah, Zürich, 565 s.

Dadrian Vahakn N. 1996, German Responsibility in the Armenian Genocide, Watertown (Mass.), 304 s.

Feigl Uwe. 1989, Das Evangelische Deutschland und Armenien. Die Armenienhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen, Göttingen, 344 s.

Gottschlich Jürgen. 2015, Beihilfe zum Völkermord. Deutschlands Rolle bei der Vernichtung der Armenier, 2. Auflage Berlin, 343 s.

Hofmann Tessa. 1980, Der Prozess Talaat Pascha: Stenographischer Bericht über die Verhandlungen gegen den des Mordes an Talaat Pascha angeklagten armenischen Studenten Salomon Teilirian vor dem Schwurgericht des Landgerichts III zu Berlin. Mit einem Vorwort von Armin T. Wegner und einem Anhang. Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik, 1921 (Neuausgabe: Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht: Der Prozess Talaat Pascha. Hrsg. u. eingeleitet von Tessa Hofmann, Göttingen /Wien), 174 s.

Jäckh Ernst. 1915, Die deutsch-türkische Waffenbrüderschaft, Stuttgart/. Berlin, 30 s.

Kampen Wilhelm Van. 1968, Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II. (phil. Dissertation), Kiel, 551 s.

Lemkin Raphael. 1944, Axis Rule in Occupied Europe, Washington D. C., 674 s.

Lepsius Johannes. 1897, Armenien und Europa. Eine

Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland, 3. Auflage, Berlin, 284 s.

Lepsius Johannes. 1916, Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei, Potsdam, 296 s.

Lepsius Johannes. 1919, (Hrsg.): Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam, 628 s.

Meier Andreas (Hrsg.). 2011, Armin T. Wegner. Die Austreibung des armenischen Volkes in die Wüste. Ein Lichtbildervortrag (mit einem Essay von Wolfgang Gust), Göttingen, 215 s.

Naumann Friedrich. 1907, Asia, 6. Auflage, Berlin, 166 s.

Nickisch Reinhard. 1982, Armin T. Wegner. Ein Dichter gegen die Macht. Grundlinien einer Biographie des Expressionisten und Weltreporters Armin T. Wegner (1886-1978), Wuppertal, 200 s.

Niepage Martin. 1916, Ein Wort an die berufenen Vertreter des deutschen Volkes, Potsdam, 14 s.

Rooney Martin. 1984, Leben und Werk Armin T. Wegners (1886-1978) im Kontext der soziopolitischen und kulturellen Entwicklungen in Deutschland, Frankfurt am Main, 624 s.

Sanders von Liman. 1920, Otto: Fünf Jahre Türkei, 2. Auflage, Berlin, 422 s.

Schmuhl Hans-Walter. 2002, Friedrich Naumann und die "armenische Frage", in: Kieser, Hans-Lukas/ Schaller, Dominik J. (Hrsg.): Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah. The Armenian Genocide and the Shoah, Zürich.

Sommer Ernst. 1919, Die Wahrheit über die Leiden des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkriegs, Frankfurt am Main (Februar).

Tamcke Martin. 1996, Armin T. Wegner und die Armenier. Anspruch und Wirklichkeit eines Augenzeugen, Göttingen 1993, 2. Auflage Hamburg, 288 s.

Tamcke Martin. 1999, Briefwechsel Franz Werfel – Armin T. Wegner, in: Gaede, Katharina (Hrsg.): Spuren in der Vergangenheit – Begegnungen in der Gegenwart. Festschrift für Hans-Dieter

Döpmann, Berlin, s. 154-160.

Tamcke Martin. 2001, Armin T. Wegners “Die Austreibung des armenischen Volkes in die Wüste”. Einführung zum unveröffentlichten Vortragstyposkript vom 19. März 1919 in der Urania zu Berlin, publiziert in: Martin Tamcke: Orientalische Christen zwischen Repression und Migration, Beiträge zur jüngeren Geschichte und Gegenwartslage (Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte, Band 13), Hamburg.

Vierbücher Heinrich. 1930, Armenien 1915. Was die kaiserliche Regierung den deutschen Untertanen verschwiegen hat. Die Abschachtung eines Kulturvolkes durch die Türken, Hamburg-Bergedorf.

Wernicke-Rothmayer Johanna, 2012, Armin T. Wegner: Ein engagierter Dichter zwischen dem Ersten Weltkrieg und der Machtergreifung, Vortrag vom 14.1. im Lepsius-Haus in Potsdam, <http://www.lepsiushaus-potsdam.de/uploads/images/Publikationen-/vortrag-ein-engagierter-dichter-zwischen-weltkrieg-und-machtergreifung-johanna-wernicke-rothmayer.pdf>

Wernicke-Rothmayer Johanna. 2011, (Hrsg.): Armin T. Wegner: Schriftsteller-Reisender-Menschenrechtsaktivist, Göttingen.

Մանուշակ Վ. Մարկոսյան, *Համբուրգի համալսարան, հայցորդ, Արմին Թեոֆիլ Վեգներ: «Հայ ժողովրդի արտաքսումը անապատներ» (գեկույցը լուսանկարներով, Բեռլին, «Ուրանիա», մարտ, 1919 թ.)*

Ամփոփում

Սույն հոդվածով փորձ է արվում համակողմանիորեն ներկայացնել Արմին Թ. Վեգների՝ «Հայ ժողովրդի արտաքսումը անապատներ» ծավալուն գեկույցը, որն արևմտահայության

բռնի տեղահանման ու բնաջնջման ականատեսի իր վկայություններով, լուսանկարներով և հարակից այլ փաստավավերագրական նյութերով Վեգները ներկայացրել է Առաջին աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո՝ 1919 թ. մարտի 19-ին «Ուրանիա» սրահում:

Արմին Թ. Վեգներն այդ սարսափելի իրադարձությունների մասին իր վկայություններով ներկայացավ գերմանացի հասարակությանը՝ քաջ գիտակցելով, որ Հայոց ցեղասպանության իրողության լուսաբանումը հատկապես կարևոր էր հենց Գերմանիայում, քանի որ այն այդ պատերազմում Օսմանյան կայսրության կարևորագույն դաշնակիցն էր: Զեկույցում Վեգները խիստ քննադատության է ենթարկում Հայոց ցեղասպանությանը մեղսակից կայսերական Գերմանիային: Նա իր ծավալուն զեկույցի մեջ ներկայացնելով հայ ժողովրդի հանդեպ իրագործված ոճրագործությունը, ականատեսի վկայություններով հանգամանորեն ներկայացնում է հայրենի բնօրրանում ապրող ու արարող ժողովրդի բնաջնջումն ու հայրենագրկումը, առաջ քաշում քաղաքական ու պատմագիտական հարցադրումներ: Զեկույցում Ա. Վեգները զուգահեռաբար ցուցադրել է ցեղասպանության սահմուկեցուցիչ տեսարաններ փաստող մոտ 100 լուսանկար:

Քանալի բառեր՝ Արմին Վեգներ, Մարտին Թամբե, բռնի տեղահանություն, Կայսերական Գերմանիա, Օսմանյան կայսրություն, գերմանական հանրություն, Ուրանիայի դասախոսություն:

Манушак В. Маркосян, Гамбургский университет, диссертант, Доклад Армина Теофила Вегнера, «Депортация армянского народа в пустыни» (с фотографиями, Берлин, март, 1919)

Резюме

В статье детально представлен пространный доклад Армина Т. Вегнера «Депортация армянского народа в пустыни», являвшегося очевидцем насильственного переселения и истребления западных армян. Доклад, основанный на свидетельствах А. Вегнера, фотографиях и других документальных материалах, был представлен общественности после окончания Первой мировой войны-19 марта 1919 г. в зале «Урания».

Армин Т. Вегнер, озвучивший эти страшные события, осознавал важность освещения Геноцида армян для немецкого общества, поскольку Германия являлась главным союзником Османской империи в этой войне. В своем докладе А. Вегнер выступил с жесткой критикой кайзеровской Германии, причастной к Геноциду армян. Говоря о чудовищном преступлении, совершенном в отношении армянского народа, Вегнер, будучи свидетелем, во всех подробностях представил картину истребления и депатриации народа, жившего и созидавшего на своей исторической родине. На основе свидетельств очевидцев им были подняты важные вопросы политического и исторического характера. Параллельно с изложением фактов и событий А. Вегнер продемонстрировал около 100 фотографий, свидетельствующих об ужасающих картинах геноцида.

Ключевые слова: Армин Вегнер, Мартин Тамке, депортация, Кайзеровская Германия, Османская империя, немецкое общество, лекция Урании.

ՄԱՆԵ Կ. ԿՈՆԻՆՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,

կրպսեր գիտաշխատող

Koninyan.mane@yandex.com

ID 0009-0002-9781-3712

DOI:10.59523/1829-4596.2024.2(29)-126

ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅԵՐԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 1918-1921 ԹԹ.*

Բանալի բառեր՝ Մուդրոսի զինադադար, հայ գաղթականներ, Հայկական լեգեոն, Կիլիկիա, Ֆրանսիա, Մուստաֆա Բեմալ, Ժորժ Պիկո:

Ներածություն

Ենթադրվում էր, որ Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած Անտանտի երկրները հաղթողի իրավունքով իրենց կամքն էին թելադրելու ոչ միայն Քառյակ միության երկրներին, այլև նրանց դաշնակից ու համախոհ Օսմանյան կայսրությանը, ինչի հետ մեծ հույսեր էր կապում ամբողջ հայ ժողովուրդը: Սակայն պատերազմի ավարտից հետո պարզվեց, որ Անտանտի տերություններն այնքան էլ հետևողական ու վճռական չեն հայ ժողովրդին տված խոստումները կյանքի կոչելու և Օսման-

* Ներկայացվել է 26.X.2024 թ., գրախոսվել է 29.X.2024 թ., ընդունվել է տպագրության 15.XII.2024 թ.:

յան կայսրության վրա համապատասխան ճնշումներ բանեցնելու հարցում: Սույն հոդվածում շեշտը դրվել է կիլիկիահայության վերադարձի և թուրք-Ֆրանսիական փոխհարաբերությունների համատեքստում նրանց խախտված իրավունքների հետ կապված հարցերի ուսումնասիրության վրա: Առաջին աշխարհամարտի արդյունքներն ամփոփող միջազգային ակտերից առաջինը, որով անդրադարձ կատարվեց կիլիկիահայության իրավունքների պաշտպանությանը, դաշնակիցների և Օսմանյան կայսրության միջև 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրված Մուդրոսի զինադադարն էր: Մուդրոսի պայմանագրի 7-րդ հոդվածով դաշնակիցներն իրավունք էին ստանում գրավելու Օսմանյան կայսրության ցանկացած տարածք, եթե ստեղծվեր դաշնակիցների անվտանգությանն սպառնացող իրավիճակ, իսկ 16-րդ հոդվածի համաձայն թուրքական զորքերը պետք է դուրս բերվեին Կիլիկիայից¹: Ըստ վերոհիշյալ հոդվածների, դաշնակիցները, մասնավորապես Ֆրանսիան², որ ստանձնել էր Կիլիկիայի և այնտեղ բնակվող քրիստոնյաների պաշտպանությունը, պարտավոր էր քայլեր ձեռնարկել՝ վերջիններիս պաշտպանելու հետագա անկար-

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923). 1972, 538-539:

² Համաձայն 1916 թ. Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի, Կիլիկիան պետք է անցներ Ֆրանսիայի վերահսկողության տակ, տե՛ս **Brémond E.** 1977, 341.

գություններից, կենսագործելու Կիլիկիային վերաբերող Մուդրոսի զինադադարի հոդվածների կատարումը՝ կանխելով Կիլիկիայում քեմալականների հայաջինջ քաղաքականության գործադրումը:

Կիլիկիահայության վերադարձի նախադրյալները

Մուդրոսի զինադադարից հետո Անտանտի տերությունները և, հատկապես, Ֆրանսիան, շռայլ խոստումներ էին տալիս Սիրիայում և Միջագետքում ապաստանած գաղթական հայությանը՝ կոչ անելով վերադառնալ Կիլիկիա: Արևմտահայ գաղթականությունը, ոգևորված դաշնակիցների խոստումներից, Օսմանյան կայսրության նոր սուլթան Մուհամմեդ VI Վահդեդդինի (1918-1922 թթ.) «արդարացի» քաղաքականությունից³ և, հատկապես, 1918 թ. հոկտեմբերի 19-ին օսմանյան խորհրդարանին Ահմեդ Ռիզա փաշայի կառավարության ներկայացրած ծրագրից⁴, որի համաձայն կայսրության հպատակներն անարգել կարող էին վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրեր՝ ստանալով կրած նյութական վնասի փոխհատուցման երաշխիքներ, աստիճանաբար

³Սուլթան Մուհամմեդ VI Վահդեդդինը սահմանափակեց իթթի-հատի իշխանությունը կառավարության մեջ, ռազմական նախարարի պաշտոնից հեռացրեց Էնվերին և բանակի ընդհանուր հրամանատարությունը կենտրոնացրեց իր ձեռքում: Հետագայում էլ ձեռնարկեց երիտթուրքերի շինծու դատավարությունը՝ թուրքական պետությանը միջազգային պատասխանատվությունից ազատելու նպատակով:

⁴ **Անումյան.** 2013, 32:

վերադառնում էր Կիլիկիայի իր բնակավայրեր: Հայ տարագիրների մի մասն էլ, ստանալով անվտանգության երաշխիքներ, հաստատվեցին Կ. Պոլսում, որոնք, ինչպես Զավեն արքեպիսկոպոսն է նշում, հիմնականում ներքին գավառների բնիկներ էին, մեծ մասամբ այրիներ և որբեր⁵:

Հարկ է նշել, որ դեռ պատերազմի տարիներին Ֆրանսիային «ապավինելու» համար կային լուրջ քաղաքական պատճառներ: Դեռևս 1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարի, Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարի խորհրդական Մարկ Սայքսի և Սիրիայում ու Կիլիկիայում ֆրանսիական գերագույն կոմիսար Ժորժ Պիկոյի միջև կայացել էր հատուկ պայմանավորվածություն՝ հայ կամավորներից հայկական ազգային լեգեոն կազմավորելու շուրջ: Հայ կամավորների կողմից ձևավորվող «Ազգային լեգեոն» կազմավորելու վերաբերյալ Պողոս Նուբարն առաջ էր քաշել մի շարք նախապայմաններ, համաձայն որոնց հայ կամավորներից կազմված լեգեոնը պետք է մասնակցեր միայն Կիլիկիայում տեղի ունեցող ռազմական գործողություններին: Վերջինիս նպատակը պետք է լիներ Կիլիկիայի ազատագրումը և պատերազմի հաղթական ավարտից հետո Կիլիկիայում Ֆրանսիայի հովանու ներքո հայկական իշխանության ձևավորումը, իսկ Հայկական լեգեոնն էլ պետք է դառնար Կիլի-

⁵ Զավեն Արքեպիսկոպոս. 1947, 280:

կիայի ապագա հայկական բանակի կորիզը: Յեղասպանությունից փրկված հայ տղամարդիկ ոտքի կանգնեցին՝ կազմելու «Արևելյան լեգեոնը» (հետագայում վերանվանվեց «Հայկական լեգեոն»): Նրանք «վտանգելով ու նոյնիսկ խորտակելով իրենց ապագան, փութացած էին ռազմաճակատ, նախ՝ լուծելու մէկուկէս միլիոն նահատակուած հայութեան վրէժը, ու մանաւանդ՝ մարմին տալու հայկական Կիլիկիոյ իտէալին...»⁶: Դրանից զատ, դեռևս շարունակվում էր արդիական մնալ դաշնակիցների միջև կնքված Սայքս-Պիկոյի պայմանագիրը, որով Կիլիկիան անցնելու էր Ֆրանսիայի վերահսկողության տակ: Հայության շրջանում թևածում էին Ժ. Պիկոյի խոսքերը. «Դաշնակիցների հաղթանակից հետո Ֆրանսիան իր հովանավորության ներքո ինքնավարություն է տալու Կիլիկիային»⁷:

Կ. Պոլիսն ու Կիլիկիան, ուր տեղակայված էին դաշնակիցների ուժերը, համեմատաբար ապահով վայրեր էին, որտեղ հայ տարագիրները կարող էին իրենց ապահով զգալ ֆիզիկական բնաջնջումից: Դաշնակիցները Կիլիկիա վերադարձող հայությանը տալիս էին կյանքի անվտանգության երաշխիքներ, որն ամրապնդվեց 1919 թ. փետրվարի 20-ին անգլո-ֆրանսիական զորքերի և թուրքական կառավարության միջև ստորագրված Մուդրոսի զինադադարի հավելվածով: Դրանով Կիլիկիայի

⁶ Յուշամատեան Մուսա լերան. 1970, 431:

⁷ Գասպարյան. 2005, 147:

կառավարման վերահսկողությունը հանձնվում էր ֆրանսիական զինվորականությանը՝ անգլիական գեներալ Էդմոնդ Ալենբիին ենթարկվելու նախապայմանով⁸։ Պայմանագրի 7-րդ հոդվածի համաձայն, դաշնակիցների ընդհանուր հրամանատարությունը տարագիր հայությանը հավաստիացնում էր, որ վերջիններս անարգել կարող էին վերադառնալ իրենց երկիր և երաշխիքներ էր տալիս, որ վերադառնալու պարագայում «հայրենադարձներու տուները, հողերը եւ գոյքերը պիտի անմիջապէս վերադարձուին իրենց»⁹։ Անգլո-ֆրանսիական հրամանատարության տակ Կիլիկիան պետք է կառավարվեր մինչև 1919 թ. դեկտեմբերի 2-ը։ Այնուհետև Կիլիկիայի խնամատարությունը պետք է ամբողջությամբ փոխանցվեր Ֆրանսիային։

Հայ գաղթականները, որոնք կենտրոնացել էին հիմնականում Հալեպում և Դամասկոսում, ապրում էին անմարդկային պայմաններում՝ զրկված ամենատարրական պայմաններից։ Նրանց գոյությունն ապահովվում էր՝ շնորհիվ մի քանի հայկական ու միջազգային բարեգործական կազմակերպությունների և դաշնակիցների ցուցաբերած հոգածության։ Դամասկոսից Կահիրե՝ Եգիպտոսի Հայոց առաջնորդ Թորգոմ Եպիսկոպոսին ուղղված նամակում Պետրոս Եպիսկոպոս Սարաճյանն այս-

⁸ Էդմոնդ Ալենբին Մերձավոր Արևելքում գործող դաշնակից զորքերի գլխավոր հրամանատարն էր։

⁹ **Եղիայեան**. 1975, 78։

պես է ներկայացնում տարագիրների վիճակը. «Կարօտութիւնը չափազանց է. որբեր, այրիներ եւ կարօտներ՝ գաղթականութեան մեծագոյն մասը եթէ չկազմեն, կէսէն աւելին են, որոնց մասին Սահակ կաթողիկոսը հաղորդած է Շէրիֆին եւ անգլիական ու ֆրանսական ներկայացուցիչներուն: Անպատասպարներ, քուրջերու մէջ ծրարուածներ եւ մուրացիկներ լիքն են Դամասկոսի փողոցները... Շնորհակալեաց արժանի են ֆրանսացիք, որ Սահակ կաթողիկոսի դիմումին վրայ՝ օրական սնունդ սկսան տալ»¹⁰: Յեղասպանության սարսափն ու զրկանքները տեսած կիլիկիահայերի Կիլիկիա վերադարձն ուղղակի փրկություն կարող էր լինել վերջիններիս համար, որոնք, վերադառնալով Կիլիկիա, կվերակենդանացնեին իրենց օջախները:

Դամասկոսի և Հալեպի գաղթականները դաշնակիցների ուղեկցությամբ շոգեկառքերով պետք է տեղափոխվեին Կիլիկիա: Հալեպի գաղթականները պետք է հաստատվեին Ադանայում, իսկ Դամասկոսիներ՝ Մերսինում: Կիլիկիահայության վերադարձին նպաստեցին նաև 1918 թ. դեկտեմբերից Հայկական լեգեոնի՝ Կիլիկիա մտնելու և Էդուարդ Բրեմոնի¹¹ Ադանայի նահանգի կառավարիչ

¹⁰ **Եղիայեան**. 1975, 79:

¹¹ 1918 թ. դեկտեմբերի 25-ին ֆրանսիական կառավարության թիվ 92189/11 հրամանով ֆրանսիացի գնդապետ Էդ. Բրեմոնը նշանակվեց «Հյուսիսային գոտու» (Ադանայի վիլայեթ՝ բացի Սելեֆքեի կազայից)՝ «Հայաստանի կառավարիչ», տե՛ս **Brémond E.** 1977, 341: **Հարությունյան**. 2023, 221:

նշանակվելու հանգամանքները:

Կիլիկիահայության վերադարձը և Ֆրանսիայի դիրքորոշումը

Կիլիկիայում գաղթականներին տեղավորելու համար Ֆրանսիական իշխանությունների միջոցներով կառուցվում էին աղյուսաշեն և տախտակաշեն տաղավարներ: Կիլիկիայի զանազան քաղաքներում և ավաններում՝ Ադանա, Սիս, Հաճըն, Տարսոն, Մերսին, Դյորթ-Յոլ և այլն, բացվեցին որբանոցներ: Գնդապետ Բրեմոնի տվյալներով Կիլիկիայի որբանոցներում որբերի թիվը հասնում էր շուրջ 10.000-ի¹²: Կիլիկիայում ձևավորվում են հայ ազգային մարմիններ և կաթողիկոս Սահակ Խապայանի ջանքերով փորձ է արվում վերականգնել հայկական կյանքը, տնտեսությունը, մշակույթը: Ձևավորվում է «Նպաստաբաշխ» մարմին, ինչպես նաև՝ երեք հայ հարանվանություններից նոր Ազգային միություն՝ 15 անդամներով, որը քաղաքական իշխանության տեսակետից միակ իրավասու մարմինն էր¹³: Վերաբացվեցին ազգային վարժարանները, բնականոն հունի մեջ դրվեց երեխաների դաստիարակության և կրթության գործը: Համաձայն որոշ տվյալների, մինչև 1919 թ. վերջերը Կի-

¹² **Brémond.** 1921,12.

¹³ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության արխիվի տեղեկագիր մատյան. Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարան, Երևան, «Լուսակն» հրատ., ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, Տուփ, թղթապանակ «գ», վավերագիր Հ^մրգ 160-գ 173:

լիկիա՝ Ադանա, ԴյորթՅոլ, Մերսին, Հաճըն, Մարաշ, Այնթապ և այլ վայրեր վերադարձածների թիվը հասնում էր շուրջ 150.000-ի¹⁴:

Կիլիկիա վերադարձած տարագիր հայությանը մեծ օգնություն ցուցաբերեց Հ. Բ. Ը. Միությունը: Դեռևս 1918 թ. նոյեմբերի 12-ի նրա Կենտրոնական վարչության կողմից Սահակ կաթողիկոսին ուղղված նամակով Բարեգործականը հայտնում էր, որ «Հ. Բ. Ը. Միութինը արդեն ի սպաս դրած է իր բարոյական եւ նիւթական բոլոր միջոցները եղբայրական օգնության եւ հայրենիքի վերաշինութեան գերազանցապէս նուիրական գործին: Ձեր Վեհափառութիւնը վստահ կրնայ ըլլալ, որ Կեդրոնական Վարչական ժողովս ըրաւ եւ պիտի ընէ ինչ որ հնարաւոր է աղէտեալներու վիճակը բարելաւելու համար»¹⁵: Կիլիկիայի տարբեր վայրերում՝ Հաճընում, Մերսինում, Ադանայում, Դյորթ-Յոլում, Մարաշում, Տարսուտում և այլուր բացվեցին Հ. Բ. Ը. Միության մասնաճյուղեր, որոնք իրենց վրա վերցրին գաղթական հայերի հոգածության գործը՝ նրանց ապահովելով սննդով, հագուստով, դեղորայքով: Նրանք խնամքի կարոտներին ապահովեցին հիվանդանոցով, որբերին՝ տեղավորեցին որբանոցներում: Այս առումով հատկանշական էր Քելեկյան որբանոցի վերաբացումը: Այսպիսով, «Բարեգործականը օր աւուր կ'ընդլայնէ իր գործունեութիւնը եւ Կիլի-

¹⁴ Թովուլյան. 1986, 162:

¹⁵ Եղիայեան. 1975, 80:

կիոյ կարօտ ժողովուրդին համար նախախնամական բարիք մը կը դառնայ»¹⁶: Բարեգործականը բացեց «Որբանապաստ» հիմնադրամ՝ հօգուտ որբերի կազմակերպելով տարաբնույթ նվիրատվություններ: Կիլիկիայի տարբեր վայրերում բացվում էին արհեստանոցներ՝ փորձելով այրիներին ապահովել աշխատանքով:

Կիլիկիայի վերաշինման գործին նպաստեց նաև կաթողիկոսական աթոռի վերահաստատումը Կիլիկիայում: Այստեղ հարկ է անդրադառնալ Սահակ Խապայան կաթողիկոսի անմնացորդ նվիրումին ու գործունեությանը: Նա 1919 թ. հունվարի 8-ին նամակով դիմում է գեներալ Ալենքիին և առաջարկում՝ ա. Կիլիկիայի խաղաղ զարգացումն ապահովելու համար զինաթափել տարածքի մահմեդական բնակչությանը, բ. կանխել հայերի շրջանում թուրքերի կողմից կազմակերպվող խուճապային տրամադրությունների տարածումը, գ. պաշտոններ չտրամադրել 1915 թ. հայկական կոտորածների կազմակերպիչներին և համախոհներին, դ. վերացնել բանկային դեպոզիտներում պահվող տարագրված հայերի գույքի կալանքները¹⁷: Դրանից զատ, առաջին աշխարհամարտի ընթացքում թուրքական իշխանությունների կողմից Սսի կաթողիկոսությանը հասցված նյութական վնասները վերականգնելու նպատակով Սահակ կաթողիկոսը պատրաստեց Կիլիկիո կաթողիկոսարանի գույ-

¹⁶ Միութիւն. 1919, № 70:

¹⁷ ԳԱԹ արխիվ, ֆ. Ա. Չոպանյան, գ. 9981, III բաժին, թ. 1-3:

քի ցանկ՝ դրան կցելով կալվածքների ու շինությունների նյութական արժեքի մասին տեղեկություններ՝ ներկայացնելով Կիլիկիայում հաստատված ֆրանսիական Գերագույն կոմիսարությանը¹⁸: Սակայն ֆրանսիական իշխանություններն իրականում այդ ուղղությամբ գործնական որևէ քայլ չձեռնարկեցին, քանի որ կիլիկիահայության ճակատագիրը գնալով հայտնվում էր ձևավորվող նոր աշխարահաքաղաքական բարդ հանգույցում:

1919 թ. հուլիսի 23-ին քեմալականների գումարած Էրզրումի կոնֆերանսում դրվել էր ոչ միայն հայկական նահանգները, այլև Կիլիկիան Օսմանյան կայսրության կազմում պահելու հարցը: Քեմալը հայտարարում էր, որ արևելյան նահանգների հաշվին նախատեսվում է ստեղծել «Հայաստան», իսկ Ադանայի, Կոզանի և շրջակա տարածքների հաշվին «Կիլիկիա» անունով մեկ այլ Հայաստան»¹⁹, մի բան, որի հետ չէր կարող հաշտվել օրեցօր հզորացող քեմալական շարժումը: Քեմալականների հրավիրած Էրզրումի, ապա դրան հաջորդած Սեբաստիայի կոնգրեսներում (1919 թ. սեպտեմբերի 4-11-ը) հատուկ որոշում ընդունվեց վճռական պայքար մղել բոլոր այն շարժումների դեմ, որոնց նպատակը կլիներ անկախ Հայաստանի ստեղծումը: Մուստաֆա Քեմալն իր ճառում ասում էր. «Միավորելու ենք մեր բոլոր ուժերը և արյան մինչև վերջին կաթիլը պաշտպանելու ենք մեր հայրենի-

¹⁸ Մարության. 2023, 278:

¹⁹ Кемаль. 1929, 222.

քը բոլոր տեսակի ներխուժումներից՝ հատկապես հունական կամ հայկական պետություն ստեղծելու ձգտումներից»²⁰: Քեմալականների որդեգրած այդ քաղաքականությունը Մեծ Բրիտանիային և Ֆրանսիային ստիպեցին վերանայելու նրանց հետ իրենց հարաբերությունները, հատկապես, երբ նրանք սկսել էին ակտիվացնել թուրք-բոլշևիկյան հարաբերությունները: Ֆրանսիական դիվանագիտությունը քայլեր էր ձեռնարկում Կիլիկիայում ռազմական գործողությունները դադարեցնելու և Անկարայի հետ համաձայնության գալու նպատակով: 1919 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցավ Սիրիայում և Կիլիկիայում ֆրանսիական գերագույն կոմիսար Ժորժ Պիկոյի և Մուստաֆա Քեմալի հանդիպումը, որտեղ առավել հանգամանալից քննարկման առարկա դարձավ Կիլիկիայի հարցը: Քեմալն ակնարկում էր, որ ազգայնականները կհամաձայնվեն զիջել միայն Ջեզիրեն, Իրաքը, Սիրիան, բայց երբեք չեն հրաժարվի Կիլիկիայից՝ «իրենց մարմնի մի մասից»²¹: Հանդիպման ժամանակ քննարկվեց նաև ազգային փոքրամասնությունների հարցը: Ժորժ Պիկոն Քեմալից պահանջեց քրիստոնյաների անվտանգության ու ապահովության երաշխիքներ՝ վկայակոչելով Կիլիկիայի բնակչության, հատկապես փոքրամասնությունների հանդեպ Ֆրանսիայի պարտավորությունները: Սակայն իրականում այդ հարցում որևէ դրա-

²⁰ Кемаль. 1929, 414.

²¹ Սահակյան. 1970, 73-79:

կան տեղաշարժ չնկատվեց քեմալականների քաղաքականության մեջ: Քեմալ-Պիկո հանդիպումն ավարտվեց ձեռք բերված համաձայնությամբ, ըստ որի Կիլիկիան պետք է վերադարձվեր թուրքերին, որոնք, սակայն, պետք է ճանաչեին Ֆրանսիայի իրավունքը տեղական վարչության և փոքրամասնությունների հովանավորության հարցում²²: Հանդիպման ընթացքում ակնհայտ դրսևորվեց ֆրանսիական կողմի «զիջողական» քաղաքականությունը՝ ամեն կերպ խուսափելու թուրք-ֆրանսիական բախումներից: Պարզ էր, որ ֆրանսիական քաղաքականությունը պետք է հաշվի նստեր քեմալականների հետ՝ նաև հետագայում զարգացող իրադարձությունների շրջանակներում: Կիլիկիայի Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ Միհրան Տամատյանը, անդրադառնալով Ֆրանսիայի երկդիմի քաղաքականությանը, նշում է, որ կիլիկիահայության պարտության հիմնական պատճառը միջազգային հանրության և, հատկապես, ֆրանսիական կողմի անտարբերությունն ու անգործությունն էր: Մեղադրելով Ֆրանսիային, նա նշում է, որ վերջինիս կասկածելի, գաղտնի, երկդիմի, վարանոտ քաղաքականության հետևանքով Կիլիկիան չի կարող ազատվել իր ճգնաժամային վիճակից այնքան ժամանակ, մինչև չհասնեն միջազգային ուժերը. «Ասիկա ո՛չ միայն մեր հայերուս վերջնական կարծիքն է, այլև Կիլիկիոյ արդի կացութիւնը մօտէն ուսումնասիրող,

²² Սահակյան. 1970, 80:

Կիլիկիոյ վերջին սարսափելի ամիսները ապրող ամէն անկողմնակալ օտարագիւններունը»²³: Հատկանշական է ընդգծել Տամատյանի նամակագրութիւնը՝ ուղղված դաշնակից պետութիւնների նախարարութիւններին, հայասերների և հայկական զանազան մարմիններին: Ներկայացնելով կիլիկիահայության տագնապալի վիճակը՝ Տամատյանը միջազգային օգնություն էր խնդրում: Ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու և որբերին ու գաղթականներին օգնելու նպատակով նա նաև դրամական օգնություն էր խնդրում, շեշտելով, որ ամեն ինչ հնարավոր չէ ստանալ Ֆրանսիացիներից, եթե չլինի այդ նյութական օգնութիւնը, ապա դիմադրութիւնը կնվազի և, նույնիսկ, կկանգնի²⁴:

Ֆրանսիական երկդիմի քաղաքականության հետևանքով կիլիկիահայութիւնը քեմալականների հայացինջ քաղաքականության զոհ դարձավ: Առաջին զոհը դարձավ Մարաշը, այնուհետև՝ Այնթապը, Հաճընը: Կիլիկիահայութիւնը ստիպված էր հետ վերադառնալ՝ խուսափելով նորանոր ջարդերից, և Կիլիկիան նորից հայաթափվեց: Ֆրանսիան արդարանում էր, որ չի կարող

²³Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության արխիվի տեղեկագիր մատյան. Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարան. 2024, 251-256:

²⁴Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության արխիվի տեղեկագիր մատյան. Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարան. 2024, 251-256:

«400.000-ոց նոր բանակ մը դրկել Քեմալի դեմ»²⁵, ինչը, իհարկե, ֆրանսիական կառավարության կողմից՝ Կիլիկիան պահելու քաղաքականությունից խոյս տալու արդարացում էր, ինչն ի վերջո հանգեցրեց 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի թուրք-ֆրանսիական համաձայնագրի ստորագրման: Հենց 1-ին հոդվածով կողմերի միջև դադարեցվեց պատերազմական վիճակը, իսկ 3-րդ և 4-րդ հոդվածներով, փաստորեն, ֆրանսիական զորքերը պետք է հետ քաշվեին և արդյունքում Կիլիկիան անցնում էր Թուրքիայի վերահսկողության տակ²⁶: Փաստորեն, ֆրանսիական կողմը Քեմալին սիրաշահելու համար ցրեց նաև Հայկական լեգեոնը, որը կարող էր ինչ-որ չափով պաշտպանել կիլիկիահայությանը:

Եզրակացություններ

Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած Անտանտի երկրները, որոնք, ենթադրվում էր, որ հաղթողի իրավունքով իրենց կամքն էին թելադրելու ոչ միայն Քառյակ միության երկրներին, այլև նրանց դաշնակից ու համախոհ Օսմանյան կայսրությանը, հետևողական ու վճռական չէին հայ ժողովրդին տված խոստումները կյանքի կոչելու և այդ պետության վրա համապատասխան ճնշումներ բանեցնելու հարցում: Դաշնակիցներից հատկապես Ֆրանսիան, որ ստանձնել էր Կիլիկիայի և

²⁵ Եղիայեան. 1975, 113:

²⁶ Սահակյան. 1970, 233-234:

այնտեղ բնակվող քրիստոնյաների պաշտպանությունը, պարտավոր էր քայլեր ձեռնարկել՝ վերջիններիս պաշտպանելու քեմալականների ոտնձգություններից, բայց գործնական քայլեր չկատարեց այդ ուղղությամբ: Ավելին, կիլիկիահայության ճակատագիրը գնալով հայտնվեց ձևավորվող նոր աշխարհաքաղաքական բարդ հանգույցում: Քեմալաբուլժնիկյան հարաբերությունների մերձեցմամբ պայմանավորված, Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան փորձում էին ամեն գնով սիրաշահել Մուստաֆա Քեմալին: Պարզ էր, որ Ֆրանսիան պետք է հաշվի նստեր քեմալականների հետ նաև հետագայում զարգացող իրադարձությունների շրջանակներում: Ֆրանսիական երկդիմի քաղաքականության հետևանքով կիլիկիահայությունը դարձավ քեմալականների հայաջինջ քաղաքականության զոհը: Առաջին զոհը դարձավ Մարաշը, այնուհետև՝ Այնթապը, Հաճընը: Կիլիկիահայությունը ստիպված էր հետ վերադառնալ՝ խուսափելով նորանոր ջարդերից, և Կիլիկիան նորից հայաթափվեց:

Այսպիսով, «Ազգային ուխտ» հռչակած քեմալականները, որոնք առաջ էին քաշել Թուրքիայի անկախության և ամբողջականության սկզբունքը՝ Մուդրոսի զինադադարի ստորագրման պահին գոյություն ունեցած սահմաններում չէին գնալու որևէ զիջման, ավելին, շարունակելով երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունը, պետք է իրենց իշխանության տակ վերցնեին նաև Կիլիկիան:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անումյան Մ. 2013, Ճանաչում և դատապարտում. Երիտթուրքերի դատավարությունները (1919-1921 թթ. և 1926 թ.), Երևան, ՀՅԹԻ, 168 էջ:

ԳԱԹ արխիվ, ֆ. Ա. Չոպանյան, գ.9981, III բաժին, թ.1-3:

Գասպարյան Ռ. 2005, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ.-1921 թ.), Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 246 էջ:

Եղիայեան Բ. 1975, Ժամանակակից պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս-Լիբանան, 948 էջ:

Թովուզյան Հ. 1986, Սիրիայի եւ Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 372 էջ:

Հ.Բ.Ը. Միութեան բարերար դերը Կիլիկիոյ մէջ, Միութիւն, Գահիրէ, 1919, № 70:

Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1972, 810 էջ:

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության արխիվի տեղեկագիր մատյան. Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարան 2024, Երևան, «Լուսակն» հրատ., ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, Տոսի, թղթապանակ «գ», վավերագիր Հ^մ գ 160-գ 173, 1038 էջ:

Հարությունյան Վ., Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոսությունը 1902-1921 թթ. ազգային-քաղաքական գործընթացների համատեքստում, Երևան, Հեղինակային հրատ., 2023, 365 էջ:

Մարության Ա. 2023, Սսի կաթողիկոսության կալվածք-

ները և թուրքական իշխանությունների կողմից դրանց բռնազավթումը, «Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոսությունը պատմության քառուղիներում. Սիսից մինչև Անթիլիաս», գիտա-ժողովի հողվածների ժողովածու, կազմ.' Ա. Հարությունյան, Երևան, էջ 278:

Յուշամատենան Մուսա լերան 1970, կազմ.' Մ. Գուշակեան, Պ. Մադուրեան, Ճեպէլ Մուսայի հայրենակցական միութեան հրատ., Պէյրութ, 878 էջ:

Սահակյան Ռ. 1970, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 328 էջ:

Кемаль М. 1929, Путь новой Турции, т. 1, Москва, изд. «Литиздат», 480 с.

Brémond E. 1921, La Cilicie en 1919-1920, Paris, 76 p.

Brémond E. 1977, The Brémond Mission: Cilicia in 1919-1920, "The Armenian review", Boston, vol. 29, № 4-116, p. 339-372.

Мане К. Конинян, *Институт Истории НАН РА, младший научный сотрудник,* **Проблемы защиты прав армян Киликии в 1918-1921 гг.**

Резюме

После Мудросского перемирия державы Антанты, в частности Франция, обещали армянским беженцам, нашедшим убежище в Сирии и Месопотамии, благоприятные условия и призывали их вернуться в Киликию. Константинополь и Киликия, где были размещены войска союзников, были относительно безопасными местами, и армянские изгнанники могли надеяться на защиту от физического уничтожения. Союзники предоставили гарантии безопасности для армян,

возвращавшихся в Киликию, которые были подтверждены секретным Мудросским соглашением о перемирии, подписанным 20 февраля 1919 г. между англо-французскими войсками и турецким правительством. Согласно этому соглашению, союзники заверили изгнанных армян, что они могут вернуться в свою страну без каких-либо ограничений и и пообещали вернуть их имущество в случае репатриации.

Для организации возвращения армян в Киликию были созданы армянские национальные органы, которые усилиями католикоса Саака Хапаяна пытались восстановить армянскую культурную жизнь и экономику. Однако позже выяснилось, что французские власти фактически не предприняли никаких шагов для защиты киликийских армян, и их судьба стала частью более сложной общественно-политической ситуации. Жестокая политика кемалистов заставила Францию пересмотреть свои отношения с ними. Французская дипломатия предприняла шаги по прекращению боевых действий в Киликии и подписанию соглашения с Анкарой. В результате двуличной политики Франции армяне Киликии стали жертвами проармянской политики кемалистов (кемалистов). Армянам Киликии пришлось вернуться, избежав новых погромов. Чтобы добиться расположения Кемаля, французская сторона отказалась от различных обещаний армянам Киликии, нарушив их права.

Ключевые слова: Мудросское перемирие, армянские беженцы, Армянский легион, Киликия, Франция, Мустафа Кемаль, Жорж Пико.

Mane K. Koninyan, *Institute of History of the NAS RA, Junior Researcher, The Problems of the Protection of the Rights of the Armenians of Cilicia in 1918-1921*

Summary

After the Armistice of Mudros, the Entente powers, especially France, promised very favorable conditions to the Armenian refugees who had taken refuge in Syria and Mesopotamia urging them to return to Cilicia. Constantinople and Cilicia, where the Allied troops were stationed, were relatively safe places. Armenian exiles could feel safe from physical annihilation there. The Allies had given the Armenians returning to Cilicia guarantees of safety of life, which were confirmed by the secret Mudros Armistice Agreement signed between the Anglo-French troops and the Turkish government on February 20, 1919. According to this agreement, the Allies assured the exiled Armenians that they could return to their country without any restrictions and gave guarantees that in case of return, the property of the repatriates would be returned to them.

In order to organize the return of the Armenians of Cilicia, Armenian national bodies were formed in Cilicia and with the efforts of Catholicos Sahak Khapayan, they tried to restore the Armenian cultural life and economy. Later, it became clear that the French authorities did not actually take any steps to protect the Armenians of Cilicia, and their fate gradually emerged within the framework of a complex new socio-political system. The brutal policies of the Kemalists forced France to reconsider its relations with them. French diplomacy had taken steps to end the hostilities in Cilicia and sign an agreement with Ankara. As a result of the double-edged French policy, the Armenians of Cilicia became victims of the pro-Armenian policy of the Kemalists. The

Armenians of Cilicia had to return avoiding new pogroms. In fact, in order to win Kemal's favor, the French side denied various promises to the Armenians of Cilicia and violated their rights.

Key words: Armistice of Mudros, Armenian refugees, Armenian Legion, Cilicia, France, Mustafa Kemal, Georges Picot.

SEDA D. OHANIAN

Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History

dajad.seta@gmail.com

ID 0009-0005-2139-2968

DOI:10.59523/1829-4596.2024.2(29)-147

EPISODES FROM THE CULTURAL ACTIVITIES OF THE IRAQI-ARMENIAN COMMUNITY IN THE 20th CENTURY: THEATER AND MUSIC*

Key words: Iraq, Nahr Omar, Baghdad, Basra, Levon Shaghoian, Armenian Culture, Armenian Prelacy.

Introduction

It is now a confirmed fact that Armenians have been living in Mesopotamia – modern Iraq – since time immemorial and were a very vibrant community. However, due to certain socio-economic circumstances, they almost disappeared from the scene of this centuries-old history of the country.

It is to be noted that the activities of the communities formed in foreign countries were not limited only to the preservation and development of their lives, but through interrelations and direct contacts with the peoples of different host countries, they tried their utmost to acquaint them with the centuries-old past of our people, the achievements of the present in the cultural and scientific fields, and to mutually get acquainted with the cultural traditions of the people of the given country, as well as with historical national figures, fateful events and their influence on

**Submitted on 07.XI.2024, reviewed on 10.XI.2024, accepted for publication on 15.XII.2024.*

the way of life of our people in the given country. Therefore, the Armenian cultural manifestations in the host countries, such as dance troupe, choir, theater troupe, literature correspond to the local possibilities and the demographic picture of the Armenian people.

The present article briefly touches upon the cultural activity of the Iraqi Armenian community's theatrical as well as musical creation and its development, especially after the emigration of the Western Armenians to Iraq.

Theater

Cultural activities in the modern Iraqi community began under British auspices in the Nahar Omar refugee camp, where they had been displaced after being forcibly driven out of their homeland for thousands of years. However, when the British mandate authorities stopped taking care of the refugees, the head of the Armenian Refugee Committee, Levon Shaghoian, took over the responsibility of his people's wellbeing in all aspects of cultural and social life¹. He led the people in the best way, took care of the cleanliness and safety of their new "residence", appointing workers and supervisors from the people themselves to carry out these tasks. He ordered the building of spiritual and cultural centers, such as a church and a school, as well as theater stage and a brick amphitheater for the audience, an all-purpose open-air building with stairs².

It is to be emphasized that the emigrant Armenian, still burdened by the terrible memories of the recent past, literally in need of daily bread (especially after the removal of the

¹ **Օհանեան.** 2016, 4:

² **Օհանեան.** 2016, 4:

protection of the British authorities) and with an uncertain but bright vision of the future, would try to keep alive the traditional national morals and image, well aware that the national culture, with all its branches, is a means of self-defense in a foreign environment, and is one of the important factors of national preservation. Both music and theater have been the most important factors in preserving the mother tongue with all its provincial dialects, national customs and especially the staging of characters embodying the national liberation struggle³.

The first theater performance in Baghdad was staged in 1921 by the Caucasian actor Barsegh Abovian in the Holy Trinity church yard. Then, in 1924, a group of young people took the initiative to form the *Taderasiratz* – Theatre Lovers Union was formed, which was supported and encouraged by the Armenian intellectuals of Baghdad⁴.

Besides giving stage performances, the *Taderasiratz* organized literary-artistic evenings and matinees, which would take place inside the perimeter of the church and the school. Later, the library of the Askanazian Society⁵ was placed at the disposal of the Theatrical Union⁶. It is noteworthy that Askanazian Society was established in Baghdad in 1878 by the distinguished teacher Mihran Svajian with the aim of keeping the national spirit alive in the youth. The Society later formed a social club and a library which contained hundreds of priceless works. Unfortunately, during the First World War, for security

³Յուշամատենան Պաղտատի Հայ երկսեռ երիտասարդաց Միության 50-ամեակի առթիւ. 1976, 10:

⁴ Յարութիւնեան Բ. 2008, 6:

⁵ Մելքոնեան Վ. 1955, 183:

⁶ Մելքոնեան Վ. 1955, 183:

reasons, the library was closed, and the books were transferred to private houses, where they met an inglorious end⁷.

Taderasiratz became the core of the Union of Armenian Youth in Baghdad, founded in 1926, whose activities began on the very first day of its formation. The first performance of an operetta took place on the 20th of March 1927 at the Royal Theater in Baghdad, directed by **Ohan Tsaturian**. This performance was very well received and crowned with success. Gradually the Union gathered new artists around itself and began to stage new performances one after the other⁸.

It is noteworthy that the years 1926-1933 are considered as the first period of the theater life of the Union, during which the following plays were performed – “**For the Flag**” – Droshagi Hamar, “**Black Soil**” – Sev Hogher, “**The Magnis**” - Magnete, “**Leylee Mejnun**”, “**Terdat**”, “**Dayee Karabed**” and so on. Most of the plays staged during this period were directed by Avedis Hovhannesian, who was one of the founders of the Armenian Youth Union of Baghdad. It was at this time that the Theater Committee and the board of the Union decided to organize the performances with the still existing Union of Theater Lovers (*Taderasiratz*). They started working together and gradually Taderasiratz was dissolved into the Armenian Youth Union of Baghdad⁹.

The year 1933 was a turning point for *Taderasiratz*, when the famous actor Manuel Marutian visited Baghdad and directed the

⁷ Յուշամատենան Պաղտատի Հայ երկսեռ երիտասարդաց Միության 50-ամեակի առթիւ. 1976, 19:

⁸ **Օհանեան**. 2016, 186-187:

⁹ Յուշամատենան Պաղտատի Հայ երկսեռ երիտասարդաց Միության 50-ամեակի առթիւ. 1976, 51:

plays of the Theater Lovers and staged a series of plays, such as *Corrado*, *Otello*, *Sherlock Holmes*, etc. Before this period, in the years 1929-1930, a new group of self-taught but talented actors and actresses appeared. Among these actresses, Nevard Ketenjian was an outstanding figure, who left her mark on other female compatriots. Furthermore, Ketenjian left an indelible mark on the minds of the Baghdad public in general until the end of the last century, thanks to her exceptional acting and organizational skills. In those days, and for obvious reasons, when it was very hard to bring the female gender on stage, Ketenjian not only went on stage, but also managed to gather around her a group of talented young women, who gave a great boost to sports, theater and social life of the Armenian Youth Union of Baghdad, which by now had enough women working in the theater and in other social fields¹⁰.

Among all the Iraqi Armenian communities, one of the impetuses for revitalizing the theater life in Baghdad, Basra, Mosul and Kirkuk and other smaller settlements were especially the satirical, comic performances, which had the purpose of temporarily distracting the immigrants, deprived of their homeland, from their worries and separating them from reality. Some of those plays were "*Charshel Artin Agha*", "*The Apostates*", "*The Pumpkin Merchant*", "*Baghdasar Aghbar*" and so on¹¹.

Gradually, the works of classical European authors began to appear on the repertoire of the amateur Armenian actors and

¹⁰ Յուշամատենան Պաղտատի Հայ երկսեռ երիտասարդաց Միության 50-ամեակի առթիւ. 1976, 19:

¹¹ Յուշամատենան Պաղտատի Հայ երկսեռ երիտասարդաց Միության 50-ամեակի առթիւ. 1976, 19:

actresses¹². The years 1933-1947 are considered the most productive period for the Armenian Youth Theatrical Union; in addition to the three visits of the famous actor and director Manuel Marutian to Baghdad, Khachik Araratian visited Baghdad in 1934, when he presented “*Baghdasar Aghbar*”, the actor Kocharian presented “*Ashkharhi Datastane*” (*Judgement of the World*) in 1934-1935. At that time, Manuel Marutian staged “*Trilby*”, “*Khachagoghi Hishadagarane*” by the great novelist **Raffi** on the occasion of the writer’s 100th birthday. This was followed by Shakespeare's **Otello**, **Marsilio's Porter**, **17 years old**, **Ericka**, etc.

Thus, encouraged by the guest actors, the local amateur performers also showed brilliant activity. They presented a number of plays: “*The Poet*”, “*Victime of Love*”, “*Sos and Varditer*” and others. All of these performances were staged under the direction of Avedis Hovhannesian.

In 1957, Baghdad's Armenian community was thrilled when the famous **Gaspar Ipekian** Theater Troupe of the Hamazgayin Educational and Cultural Society of Beirut, under the direction of George Sargisian, was invited by the Board of the Armenian Youth Union to perform a series of plays such as “*Golden Rooster*”, “*Usurers of Glory*”, and “*The Groom of the House*”, which brought unprecedented satisfaction to the Armenian community of Baghdad.

After that, the theater life continued with great vigor. The theater group, which by now, had approximately 70 male and female members, had its own special meeting days and a series of lectures, which led to the self-development of the actors and

¹² Յուշամատենան Պաղտատի Հայ երկսեռ երիտասարդաց Միության 50-ամեակի առթիւ. 1976, 19:

increased the quality of the stage art.

The AGBU (Armenian General Benevolent Union) had its own theater group under the name “Abovian” as early as 1939. However, the theater activity gained a lot of momentum when it was reorganized in 1989 under the leadership of the architect Hambardzum Aghbasian and renamed “*Hakop Baronian* theater group”. The latter was also responsible for the staging of the performances. This group was very active and staged the following plays: “*Baghdasar Aghbar*” by Hakop Baronian, “*The Pumpkin Merchant*” by Z. Arshakian, “*Jubilee*” by H. Torosian, “*Father and Son*” by H. Aghbasian¹³.

The theater enthusiasts of the Armenian Youth Union of Basra, immediately after its establishment in 1932, performed a series of plays “*Oosh lini noosh lini*” which were performed on the very modest stage of the Armenian Primary School, setting aside all the income to the development of the newly established Armenian school. Then the performances followed one another, and new talents were discovered both in stage directing and in new actors of both sexes¹⁴.

The Basra Youth Union had a very extensive activity. Various works of Armenian and foreign authors were staged, such as “*Patvee Hamar*” – (For Honour), “*Voski Hekyat*” – (The Golden Tale), “*Shoghoqorte*” – The Coaxer, “*Abisoghom Agha*” and so on. And from the works of European classical authors “*Otello*”, “*Hamlet*”, “*Corrado*” and so on. Well-known Armenian theater personalities, such as Manuel

¹³ H. Aghbashian was a long-time member of AGBU board and the responsible member of its Cultural Committee. He lives now in USA.

¹⁴ Յուշամատենի Պատրիկ Հայ երկսեռ երիտասարդաց միության 60-ամեակի առթիւ. 1992, 7:

Marutian, Berj Tompulian, George Kocharian and others, with the help of local actors, repeatedly enthused the theater lovers of Basra community¹⁵. **Herand Markarian**, a prominent playwright, actor, director, poet and scientist, was born in Basra, Iraq, in 1938. He is one of the most prominent intellectuals among today's Diaspora Armenians¹⁶. Dr. Markarian is the founder of the Hamazkayin Armenian Educational and Cultural Society, New Jersey Chapter¹⁷.

In contrast to the growing theater activity in the Armenian centers, very few of the members of the community participated in the local Arab theater performances, as the Armenians who sought refuge in this hospitable country conducted very cautious and inclusive theatrical and other cultural activities, and were far from coming into direct contact with local actors¹⁸. However, the actress Azaduhi Samuel Lachinian, the first female student of the Academy of Fine Arts, was one of the exceptions. Azaduhi's accent and voice were indistinguishable from those of an Arab actress. Her stage career began in 1954, and by 1968 she had appeared in more than 30 theater and film productions in a variety of roles. In an interview in 2002, journalist Ban Abdul Latiff expressed the following about Azadouhi... *“After almost 50 years of continuous performance on the Iraqi theater and motion pictures, she proved to be a talented actress who would never lose her glamour”*. She received many awards and

¹⁵ Յուշամատենան Պատրայի Հայ երկսեռ Երիտասարդաց միության 60-ամեակի առթիւ. 1992, 7:

¹⁶ **Բախչինեան**. 2021, 619:

¹⁷ Հրանտ Մարգարյան, Hamazkayin-usa.org/New-Jersey.

¹⁸ Abdul Latiff B., 12/01/2002, Baghdad.

certificates of appreciation¹⁹. Azadouhi Lachinian passed away in Armenia on 24th February 2023.

The communities of Mosul and Kerkuk also had an active theatrical life presenting national patriotic plays, that inspired hope and faith in the community members who were present in the hall. In 1931, a theater troupe, an orchestra and a sports group were organized in Mosul, which gradually was developed and became the object of state attention.

In 1936, on the initiative of the “*Hai Nvagasirats*” (Armenian music-lovers) group, which existed in Mosul, with the cooperation of the patriotic craftsmen of the community, and with the generous donation of the devoted national figures, the stage of the Armenian National School was built, where the students of the school and the theater fans of the community staged various national patriotic performances²⁰.

Music

Music in all its ramifications, spiritual, national-popular and patriotic, is one of the essential levers, especially for the Armenians settled outside their homeland. Recalling the ethnographic patriotic songs and traditional dances handed down from generation to generation in their native country was one of the means of national preservation. Regarding the Iraqi Armenians, this was born and embodied after the arrival of the emigrants, who brought with them the unique songs and dances of the Western Armenians, manifesting the national traditions through the songs, and with all the care and zeal to preserve the

¹⁹ Abdul Latiff B., 12/01/2002, Baghdad.

²⁰ Ասթարճեան. 1975, 44-45:

national identity and pass them on to the next generation. After each musical performance, the patriotic listeners and eager people left the hall even more inspired and with the vision of returning to their homeland strengthened in their souls.

In the life of Iraqi-Armenian cultural history, the “*Komitas*” choir has justified its name and performed in a most dignified manner. During its 50-55 years of existence, this choir was the best organized choir representing the Armenian Youth Union. The community has never had an organized choir, neither in the past nor in the present, which made the Armenian society so enthusiastic when listening to the ARMENIAN SONG presented by this incomparable choir. This choir was also famous in non-Armenian circles. Obviously, this was the result of the dedication of the choir leader, as well as the love and sacrifice of each member. At first, Garabet Kishmishian didn’t have the goal of going deeper into music, but at Babken Papazian’s²¹ insistence and leadership, he founded the Armenian choir “Komitas”. According to a contemporary, “the Armenian community, the community of diplomats as well as the local Arab elite filled the hall of the Armenian Youth Club to listen to the “Komitas” choir, which was certainly the cultural event of the year and enriched the cultural life of the Armenian community in Iraq”²².

The choir began its rehearsals with a limited number of young men and women, and after nine months of hard work, in 1954, on the initiative of the Armenian Central Administration and under the auspices of the Iraqi Red Crescent, it presented its

²¹ Babken Papazian was one of the prominent leaders of the Iraqi Armenian community, an intellectual and a theater critic.

²² **Բախչինեան**. 2021, 614:

first concert in the “Faisal B” Hall. All the income from the concert was donated to the victims of the Tigris floods that year²³.

The choir and its director have been awarded many gold and silver medals by the Armenian Youth Union, especially the five founding members Sirvard Keshishian, Lyoni Nahapetian, Shake’ Kishmishian, Joseph Kishmishian and Misak Meymarian²⁴.

Founded in 1965, the **Sayat Nova** dance group works under the auspices of the Armenian General Benevolent Union. They performed several times in local cultural centers. In 1973 they participated in the Moscow Festival of Arts, and in 1992 the group took part in the most important festival in Babylon²⁵. In 1968 they gave successful performances in the National and El-Khuld Halls of Iraq, presenting Armenian folk²⁶ and local cultural dances and songs.

In addition to its intra-community activities, the community has made a significant contribution to the development of Iraqi music. At the end of the 1940s, Iraqi-Armenian musical life began to revive. Lecturers in the music department of the Academy of Arts, founded in 1940, were Armenians. The pianists S. Boghosian, M. Antonian, K. Gantarjian, N. Dadian and of course, the world famous Beatris Ohannesian. As for the violists, A. Babukhian, A. Tajirian, H. Balian, N. Bshdikian, cellist H. Guyumjian and others were well known for their

²³ Յուշամատեն Դադտատի Հայ երկսեռ երիտասարդաց Միութեան 50-ամեակի առթիւ. 1976, 80:

²⁴ Յուշամատեն Դադտատի Հայ երկսեռ երիտասարդաց Միութեան 50-ամեակի առթիւ. 1976, 78:

²⁵ **Օհանեան**. 2016, 197:

²⁶ **Օհանեան**. 2016, 197:

unconditional devotion to national music. Misak Zarbhanelian is one of the most prominent *oud* players in the Middle East and the author of the “*Oud Method*” manual²⁷.

Beatris Ohannesian has worked as a lecturer at the Academy of Fine Arts in Baghdad. Born in Baghdad in 1927, she was one of its most successful graduates. After receiving a state scholarship, she went to London where, after for four years of study, she graduated from the Royal Academy of Music and was awarded the Fredrick Westlake Memorial Award in 1948. She then went to the USA – New York – to further her studies. She performed at the famous Carnegie Hall at her graduation. She toured Middle Eastern countries, Europe and America. Her art was highly appreciated by the music critics. She emigrated to the USA, Minnesota, where she worked as a lecturer. She passed away in 2008.

Soon after the emigration, various literary and artistic evenings were organized in all Armenian-populated cities and villages of Iraq. All national holidays were and still are duly commemorated.

Conclusion

The cultural life of the Iraqi-Armenian community was founded by thousands of Western Armenians and Cilicians, who survived the Armenian Genocide, bringing with them the traditions of the homeland and various branches of our centuries-old culture, especially theater and music, through which the community leaders worked to keep the national spirit alive and transmit it to the younger generation.

After the Armenian Genocide, the Armenians who took

²⁷ Հայ Սփյուռք հանրագիտարան. 2003, 273:

refuge in Iraq, having acquired all the skills of the local language and having recovered and strengthened physically, became participants in all Armenian and local cultural, educational, sports and other fields.

BIBLIOGRAPHY

Ասթարճեան Գ. 1975, Յետադարձ ակնարկ կեանքի մը իննսուն տարիներու վրայ, տպարան Սեան, Պէյրուֆ, 90 էջ:

Բախշինեան Ա. 2021, Իրաքահայութեան նպաստն իրաքեան եւ միջազգային մշակոյթին, «Իրաքի հայերը» գիտաժողովի նիւթեր (29-31 մայիս 2017) Հայկազեան համալսարան, Հայկական Սփիւռքի ուսումնասիրութեան կեդրոն, Պէյրուֆ, էջ 607-625:

«Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, Հայկ. հանրագիտարան. հրատ., 2003, 732 էջ:

Մելքոնեան Վ. 1955, Քսանհինգամեակ Մարգիլի Հայ Ազգային Վարժարանի, «Արամազդ» տպ., Պէյրուֆ, 75 էջ:

Յարութիւնեան Բ. 2008, Գաղթականութեան օրերէն, «Կանթեղ», պաշտօնաթերթ Իրաքի Հայոց Առաջնորդարանին, էջ 6-11:

Յուշամատեան Պաղտատի Հայ երկսեռ երիտասարդաց Միութեան 50-ամեակի առթիւ 1976, 240 էջ:

Յուշամատեան Պասրայի Հայ երկսեռ երիտասարդաց միութեան 60-ամեակի առթիւ 1992, Պասրա, 185 էջ:

Օհանեան Ս. 2016, Իրաքի Հայ համայնքը 20-րդ դարուն, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան, 293 էջ:

Հրանտ Մարգարյան, Hamazkayin-usa.org/New-Jersey.

Abdul Latiff, Ban, *The Iraq Daily*, 12/1/2002.

**Սեդա Տ. Օհանեան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,
պ.գ.թ., Դրուագներ իրաքահայ համայնքի մշակութային
կեանքին 20-րդ դարուն (թատրոն եւ երաժշտութիւն)**

Ամփոփում

Հայեր բնակութիւն հաստատած են Միջագետքի (Իրաք) տարածքին հնագոյն ժամանակներէն եւ որոշ հանգամանքներու բերումով, երբեմն եղած են շատ կենսունակ եւ երբեմն ալ գրեթէ անհետացած են այս երկրի դարաւոր պատմութեան թատերաբեմէն: Միջագետքի մէջ հաստատուած հայ գաղթօճախի գործունէութիւնը դեռեւս վաղնջական ժամանակներէն սահմանափակուած չէր միայն իրենց ֆիզիքական գոյութիւնը պահելով, այլ զիրենք հիւրընկալող երկրի բնիկ ժողովուրդին հետ փոխարաբերութիւններու եւ անմիջական շփման միջոցաւ, ծանօթացնել զիրենք մեր ժողովուրդին բազմադարեայ անցեալին, ներկայի մշակութային եւ գիտական ոլորտներուն մէջ ձեռքբերումներուն եւ փոխադարձաբար՝ ծանօթանալ տուեալ երկրի ժողովուրդի մշակութային եւ պատմական դէմքերուն ու դէպքերուն եւ անոնց ազդեցութիւնը Միջագետքի մէջ հաստատուած հայ գաղթօճախի կենսակերպին վրայ:

Ներկայ յօդուածը հակիրճ կերպով կ'անդրադառնայ իրաքահայ համայնքի մշակութային գործունէութեան – թատերական, ինչպէս նաեւ երաժշտական – ստեղծման եւ զարգացման, յատկապէս գաղթականութեան Իրաք հանգրուանէլէն ետք:

Բանալի բաներ՝ Իրաք, Նահիր Օմար, Պաղտատ, Պաւրա, Լեւոն Շաղոյեան, Հայկական մշակոյթ, Հայոց Առաջնորդարան:

Седа Д. Оганян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.*, Эпизоды из культурной деятельности армянской общины Ирака в XX в. (театр и музыка)

Резюме

Армяне поселились в Месопотамии (Ирак) с древнейших времен. В разные периоды истории, в силу различных обстоятельств, их присутствие то становилось ярко заметным, то почти исчезало с исторической сцены этой страны. Деятельность армянской колонии, образовавшейся в Месопотамии, с древних времен выходила за рамки простого поддержания своего физического существования; благодаря взаимодействию с коренными жителями принимающей страны они они обогащали свои знания о многовековом прошлом своего народа и знакомились с современными достижениями в культурной и научной сферах. В результате происходил взаимный обмен: армяне узнавали о выдающихся деятелях и ключевых событиях местной культуры, а влияние принимающей страны формировало образ жизни армянской общины.

В данной статье рассматривается культурная деятельность армянской общины Ирака, в частности, создание и развитие театрального и музыкального искусства армянской диаспоры Ирака.

Ключевые слова: Ирак, Нахр Омар, Багтат, Пасра, Левон Шагоян, Армянская культура, Армянская пресвитерия.

ISKUHI N. AVANESYAN

Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History

iskuhi82@mail.ru

ID 0009-0005-2491-5058

DOI:10.59523/1829-4596.2024.2(29)-162

REFERENDUM ON THE INDEPENDENCE OF ARTSAKH AS A MANIFESTATION OF DEMOCRACY (DECEMBER 10, 1991)*

Key words: rights violation, Karabakh conflict, state-building, referendum on independence, observers, statements, falsification, war.

Introduction

The annexation¹ of Nagorno-Karabakh to Azerbaijan in 1921 marked the beginning of a prolonged phase in the Karabakh conflict. The dispute escalated into a national movement in 1988, when an extraordinary session of the 20th Convocation of the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) Regional Council decided to petition both the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR and the Supreme Soviet of the Armenian SSR for the transfer of Nagorno-Karabakh from Azerbaijan to Armenia². While the Supreme Soviet of Azerbaijan and the Supreme Soviet of the USSR rejected this request, the Supreme Soviet of Armenia responded favorably.

**Submitted on 12.IX.2024, reviewed on 17.IX.2024, accepted for publication on 15.XII.2024.*

¹ Փաշայան. 2014, 30:

² Ավագյան. 2010, 19:

The Armenian struggle in Artsakh for justice through democratic and legal means was met with state-organized massacres in Azerbaijani cities, as well as in the Shahumyan district, Getashen sub-district, and various villages of the NKAO. As a result, thousands of Armenians were forced to flee. Faced with the imminent threat of physical annihilation under Azerbaijani rule, the population of Artsakh had no choice but to hold a referendum, in accordance to the principles and norms of international law, to determine their state-legal status. This step was crucial to ensure their security and right to peaceful existence.

This article aims to analyze the historical significance of the referendum held in Nagorno-Karabakh on 10 December 1991.

The main objectives are:

1. To identify the purpose and results of the referendum.
2. To examine the Azerbaijani falsifications regarding the referendum.

The research was conducted through a comprehensive study of relevant facts. As a result of this analysis, it was concluded that the establishment of the Nagorno-Karabakh Republic (NKR) was a decisive and practical step, which was followed by legal, political, military, and diplomatic actions for self-determination and self-assertion.

Referendum on Independence as a Way to Statehood

Under difficult conditions – opposition from the Soviet authorities, pogroms, ongoing clashes in Artsakh, and the deportation of the Armenian population from Azerbaijani towns and Armenian villages in Northern Artsakh – significant steps were taken. On 1 December 1989, the Supreme Soviet of the

Armenian SSR made a historic decision to recognize the region as part of Soviet Armenia³. However, on 1 March 1991, the Supreme Council of Armenia decided to hold a referendum on Armenia's independence from the USSR, notably without mentioning Artsakh. These events significantly influenced the further development in Artsakh.

Following the failure of the attempted coup d'état in Moscow in August 1991, the independence movements of the Soviet republics gained momentum. In this context, Azerbaijan unilaterally declared its independence. On 30 August 1991, the Supreme Council of Azerbaijan adopted a declaration on “Restoration of State Independence of the Republic of Azerbaijan”⁴. However, this was done in violation of the USSR law “On the Procedure for Resolving Issues Related to the Secession of Union Republics from the USSR”.

According to Soviet law, Azerbaijan was required to hold a referendum on its independence, allowing its autonomous regions and districts with ethnically diverse populations the right to vote separately. Azerbaijan failed to conduct this referendum.

In this situation, a joint session of the Nagorno-Karabakh Regional and Shahumyan District Soviets of People's Deputies adopted the Declaration⁵ of the Independence of NKR in accordance to the USSR law “On the Procedure for Resolving Issues Related to the Secession of a Union Republic from the

³ **Բաբայան.** 2005, 29:

⁴ **Ավագյան.** 2010, 17:

⁵ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991 թ. օգոստոս-1992 թ. հունվար) փաստաթղթեր. 2011, 92:

USSR”⁶, adopted on 3 April 1990. According to this law, autonomous entities and national groups with compact population had the right to decide independently whether to remain within the republic leaving the USSR or to determine their state-legal status by referendum. In line with these provisions, it was decided to hold a referendum on NKR’s state independence.

Thus, the law provided a legal foundation for both the referendum and the declaration of independence, which was to be confirmed democratically.

Notably, the highest authorities of the USSR tacitly accepted the decision of the Armenians of Artsakh to proclaim the NKR, whereas previous decisions concerning the NKAO, made by the Supreme Soviets of Azerbaijan and Armenia, were often considered unconstitutional and invalid. This acceptance was not accidental, as the decision made on 2 September was legally sound and constitutional⁷. In response, the Azerbaijani leadership viewed this move by the citizens of Artsakh as a betrayal, claiming that it was aimed “against the sovereignty and independence of Azerbaijan”.

By adopting the “Declaration of Independence”, the Armenians of Artsakh aimed at obtaining an internationally invulnerable and unobjectionable “Application for independence”, the main argument of which was that the Nagorno-Karabakh Republic was proclaimed on a territory to which Azerbaijan had no legal relation.

Despite the ongoing unlawful actions by the Republic of

⁶ Закон СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР», <https://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/-1990.htm>

⁷ **Բալայան**. 2022, 287:

Azerbaijan against Nagorno-Karabakh, the people of Artsakh continued with their state-building efforts and the process of restoring statehood. On 27 November 1991, the Council of People's Deputies of the NKR adopted the “Temporary Regulation on Holding a Referendum in the Nagorno-Karabakh Republic”⁸, which outlined the procedures for preparing, conducting, and summarizing the referendum. The session also set 10 December as the referendum date, when the population of the newly formed Nagorno-Karabakh Republic would vote on independence. The preparation and holding of the referendum were conducted in accordance with the established temporary regulations, with 81 electoral districts formed across the Republic. The addresses of the territorial election commissions were published in the newspaper “Sovet Karabakh”. Voting occurred in 70 electoral districts, while in 10 Azerbaijani districts and one military/closed district, voting did not take place⁹.

The referendum questionnaire posed a straightforward question: “Do you agree that the Nagorno-Karabakh Republic should be an independent state, independently determining the form of its cooperation with other states and associations”¹⁰. Voters were required to answer “yes” or “no”. Residents of Stepanakert, Hadrut, Martuni, Martakert, and Shahumian districts participated in the referendum, while in Shushi district, only Armenians from Karin Tak, Kirov, Metz Shen, Yekhtsahogh, and Tsakhkadzor participated. Internally displaced persons (IDPs) from Nagorno-Karabakh, as well as

⁸ **Օհանջանյան.** 1998, 4:

⁹ Խորհուրդային Ղարաբաղ. 09.12.1991:

¹⁰ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, ց. 331, թ. 65:

students on business trips in Armenia, also voted, with polling stations established in Armenia by the NKR Executive Committee's decision on 4 December 1991¹¹. The referendum ballots were printed in three languages: Armenian, Azerbaijani, and Russian. However, Azerbaijanis, who made up more than 20% of the population in 1991, did not participate under instructions from Baku. In addition to abstaining from the vote, they engaged in provocative actions aimed at disrupting the referendum.

Disregarding the Armenian population's right to self-determination and the political and legal basis for its claims, Azerbaijan opted for uncivilized methods to resolve the issue, resorting to war crimes. Notably, Stepanakert was shelled for the first time using an Alazan-type rocket launcher, a tactic that would become commonplace in the future. The objective of these actions was not only to obstruct the Artsakh people's process of self-determination but also to instill fear and cause harm. Significant destruction occurred both in the capital and in the surrounding regions, resulting in ten fatalities and eleven injuries due to Azerbaijani aggression. Nevertheless, this violence did not prevent the organized conduct of the referendum.

Out of the 132,328 eligible voters, 108,736 or 82.2 percent of the total number of voters, took part in the referendum. The “yes” vote was cast by 108,615 people, or 99.89 percent of the electorate. Twenty-four people, or 0.02 percent of the electorate voted “no”, and 95 ballots were declared invalid¹².

¹¹ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, ց. 331, թ. 335:

¹² Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991 թ. օգոստոս-1992 թ. հունվար) փաստաթղթեր. 2011, 21:

Despite the extremely tense situation and provocative actions on the part of the enemy, the referendum was held in accordance with the accepted international norms, with the participation of the Moscow Soviet of People's Deputies, representatives of public organizations and 40 independent observers. The referendum was also monitored by journalists from the television channels of the USA, Bulgaria, Russia, Agence France-Presse, *Cotidien de Paris* (France), Spanish news agencies, British Photo Agency, *Megapolis Express*, *Izvestia*, *Moskovskie Novosti*, *Literaturnaya Gazeta*, *Radio Russia*, *Echo of Moscow*¹³.

Observers were allowed to visit polling stations and observe the voting process. The day after the referendum, once the results were clear, the observers delivered concluding remarks and issued an appeal to all parliaments and public organizations, in which they documented the validity and legality of the act that had taken place, urging support for the just demands of the NKR population.

At the referendum held on 10 December 1991, the people of Artsakh voted “yes” for the independence of Nagorno-Karabakh. As a result, the NKR not only declared independence not only from the USSR but also from Azerbaijan. It is worth noting that the USSR officially ceased to exist on 15 December of the same year.

After tallying the results of the referendum, the deputies of the NKR Supreme Council issued an appeal to the UN, the Commonwealth of Independent States, and several other countries. In this communication, they highlighted the dictatorial ambitions of neighboring Azerbaijan, the rationale behind

¹³ Հակոբյան. 2011, 23:

organizing the referendum under the prevailing circumstances, and the significance of establishing independent, democratic governance over their territory. The statement emphasized: “In addressing you, we request that you recognize the NKR as an independent state, committed to upholding all internationally recognized norms, human rights, and freedoms, irrespective of nationality or religious beliefs. The NKR acknowledges the community of independent states and expresses its readiness to join as an equal member”¹⁴.

In addition to reaching out to the international community, on 19 December, the NKR sent an appeal to the government of Azerbaijan, informing it of the constitutional and democratic referendum, while also advocating for a future built on good-neighborly relations. The appeal explicitly stated: “We express our willingness to discuss and resolve political, economic, and other matters of mutual interest to our states through negotiations and other means of interstate relations. This statement should be seen solely as an effort to end the bloodshed and restore peace and harmony between the two peoples”¹⁵. However, as subsequent events demonstrated, Azerbaijan's response was to launch a full-scale war against the newly established Republic of Artsakh.

Illegal Manifestations and False Arguments of Azerbaijan

Despite the fact that the Azerbaijani side has repeatedly made unfounded provocations, considering the referendum of 10 December 1991 as illegal, the self-determination of the Armenians of Artsakh, nevertheless, did not violate any

¹⁴ Օհանջանյան. 1998, 12:

¹⁵ ԼՂՀ ՊԱ, §. 1, g. 2, q. 332, p. 14-15:

fundamental international principle.

In response to the unfounded claims from the Azerbaijani side that the referendum was held in violation of several legislative acts, it is essential to refer to the USSR Law “On the Procedure for Resolving Issues Related to the Secession of Union Republics from the USSR”, which served as the legal basis for the referendum and was adopted on 3 April 1990. This law outlines the process of independence of the Republic of Azerbaijan and addresses the subsequent illegal decisions regarding the NKR. Article 3 of the aforementioned law granted the peoples and autonomous entities of autonomous republics the right to decide independently whether to remain within the USSR or the withdrawing Union Republic and to determine their own state-legal status¹⁶. Additionally, for national groups residing compactly in specific areas of the Union Republics, which represented the majority of the population, the voting results from these areas were to be considered separately in the final tally of the referendum. This law effectively enshrined the principle of self-determination for nations in regions with significant ethnic populations within the USSR, as well as in administrative-territorial units established by the central authorities.

Azerbaijan was particularly accused of human rights violations. In particular, the rights of the Artsakh Armenians were infringed upon by the law passed by the Supreme Council of the Republic of Artsakh on 26 October 1991, which aimed at the liquidation of the NKAO. This law contradicted Article 86 of the Constitution of the USSR, which stipulated that any legislation concerning an autonomous region must be adopted

¹⁶ Ուլուբաբյան. 1994, 332:

by the Supreme Council of the Union Republic upon the proposal of the people's deputies from that autonomous region¹⁷. Furthermore, the decree did not adhere to the requirements outlined in Article 73, Part 1, and Article 108, Part 2 of the Constitution of the USSR, nor did it comply with Article 6, Part 2 of the Law of the USSR enacted on 26 April 1990, which stated that any decision to alter the status of autonomous entities would only gain legal validity if approved by the highest authorities of the USSR. Lastly, this decision also violated the law of the Azerbaijan SSR, enacted on 16 June 1981, which prohibited any changes to the borders of the NKAO without its consent¹⁸. Additionally, the independence process of the Azerbaijan SSR was carried out amidst numerous other violations of the rights of the Armenian population.

Firstly, according to Article 3, the referendums in the autonomous entities were required to be conducted separately. However, the decision of the National Council of the Supreme Body of the Republic of Azerbaijan on the referendum referred to the NKAO as the “former NKAO” and treated it as a standard administrative-territorial unit without special status. Consequently, the results of the referendum were to be calculated based on the overall vote count from the referendum conducted throughout the republic, rather than separately as mandated by the law. The focus of the referendum was not on whether to remain in or leave the USSR, but rather on whether the population supported the Constitutional Act “On the Restoration of Independence of the Republic of Azerbaijan”¹⁹,

¹⁷ Кочарян. 2016, 16.

¹⁸ Մանասյան, Ղևոնդյան. 2011, 109-110:

¹⁹ Մանասյան. 1998, 42-43:

which was adopted by the Supreme Council of Azerbaijan. This Constitutional Act encompassed not only the issue of Azerbaijan's independence but also included several other provisions.

Azerbaijan, through a constitutional act, effectively rejected the succession of the Azerbaijan SSR (Article 3), labeling it illegal and characterizing the entry of the Soviet Red Army into Azerbaijan on 27-28 April 1920 as an occupation and annexation of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR). Additionally, it recognized the succession of the existing Azerbaijan Democratic Republic from 28 May 1918 to 28 April 1920. It is important to note that during this period neither Nagorno-Karabakh nor Nakhchivan were part of Azerbaijan. Nagorno-Karabakh was annexed to Azerbaijan on 5 July 1921 by a decision of the Caucasian Bureau of the Central Committee of the RCP(B), while Nakhchivan was incorporated into Azerbaijan as a result of the Russian-Turkish treaty signed in Moscow on 16 March 1921²⁰.

Azerbaijan considers the referendum on the independence of the NKR to be illegal, claiming that it did not adhere to the timelines established by Article 2 of the USSR Law “On the Procedure for Resolving Issues Related to the Secession of Union Republics from the USSR”. However, it overlooks that nearly all the Union Republics that declared independence and conducted independence referendums prior to the collapse of the USSR also failed to meet the requirements of this article, and the central authority did not object to these actions. This suggests that the independence referendum held in the NKR can also be considered legal from a legal standpoint. Additionally, it

²⁰ Մանասյան. 1998, 42-43:

is important to note that the Republic of Azerbaijan, having renounced the legal succession of the USSR, cannot base its claims on the legislation of the USSR.

It should be noted that the NKAO was the only one among the former Soviet autonomies that managed to circumvent all legal deadlocks.

By choosing the path of self-determination, the population of the NKR has not violated any fundamental principle of international law. This is proved by the existence of international legal documents. Among them is the OSCE Charter for European Security, adopted in Istanbul in 1999, to which Azerbaijan also joined²¹. According to the mentioned document, conflicts concerning national minorities can be positively resolved in a democratic environment, and in the undemocratic countries that Azerbaijan has joined, the principle of self-determination takes precedence over the principle of territorial integrity²².

It is important to highlight that the legal conclusions drawn from the state and legal acts enacted in the NKR, as well as in Armenia and the Republic of Azerbaijan since 1991, indicate that the NKR was established in territories that did not legally belong to Azerbaijan prior to the international recognition of the modern Republic of Azerbaijan, which was granted by the UN in March 1992.

Conclusion

In summarizing the issue at hand, we have come to the following conclusions:

²¹ Թորոսյան. 2008, 231:

²² Թորոսյան. 2008, 231:

1. The referendum conducted on December 10, 1991, represented a logical progression of the continuous efforts of the Artsakh people to reframe the Karabakh issue within a political and legal context, aiming to avert the looming war and foster conditions for a peaceful resolution to the Azerbaijani-Karabakh conflict, grounded in international law, principles of justice, mutual respect, and the equal rights of peoples. Unfortunately, the international community did not acknowledge the will and democratic aspirations of the Artsakh population, which could have potentially mitigated the wars initiated by Azerbaijan.

2. The wars instigated by Azerbaijan in 2016 and 2020 were direct outcomes of a climate of impunity. Baku persisted in its genocidal policies, culminating in the complete expulsion of Armenians from Artsakh in 2023. A strategy of willful ignorance regarding the issue was adopted, offering the prospect of peace while one party maintained its overtly hostile stance and continued to perpetrate crimes.

3. The people of Artsakh have exercised their right to self-determination in line with international law, and Azerbaijan cannot contest this on the basis of the principles of territorial integrity. However, Azerbaijan's policy of anti-Armenian sentiment negates any possibility of the Armenians of Artsakh being under its jurisdiction. Currently, the situation is starkly different, marked by the complete expulsion of Armenians from Artsakh. In light of this, it is crucial to address the issue of the collective return of the people of Artsakh, ensuring their existence in their historical homeland under secure and sovereign conditions, supported by international protection.

BIBLIOGRAPHY

ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 332, թ. 14-15:

ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 331, թ. 65:

Ավագյան Շ. 2010, Լեռնային Ղարաբաղ. իրավական ասպեկտներ, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 88 էջ:

Բալայան Վ. 2022, Ազատագրության և պետականության համար պայքարի պատմական ու գաղափարական դրսևավորումներն Արցախում (XVII դարի երկրորդ կես 2012 թվական), Երևան, «Զանգակ», 384 էջ:

Թորոսյան Տ. 2008, Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորումը միջազգային իրավունքի շրջանակներում, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 340 էջ:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991 թ. օգոստոս-1992 թ. հունվար) փաստաթղթեր (կազմող՝ Աբրահամյան Հ.) 2011, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 195 էջ:

Հակոբյան Տ. 2011, ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991-1994 թթ.), Երևան «Էդիթ Պրինտ», 208 էջ:

Մանասյան Ա., Ղևոնդյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղ. Ինչպես է դա եղել... 2011, Երևան, «Հանրախին կապերի ու տեղեկատվության կենտրոն» ՊՈԱԿ, 120 էջ:

Ուլուբաբյան Բ. 1994, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, «Մ. Վարանդեան» տպ., 378 էջ:

Օհանջանյան Մ. 1998, Անկախության քայլերը. ԼՂՀ-ում անցկացված հանրաքվեն և ընտրությունները (1991-1998 թթ.), Ստեփանակերտ, «Սոնա» տպ., 64 էջ:

Խորհրդային Ղարաբաղ, 09.12.1991:

Բաբայան Դ. 2005, Ղարաբաղյան հակամարտություն.

պատմական, իրավական և այլ ասպեկտներ, «21-րդ դար», Երևան, № 1 (7), էջ 20-46:

Փաշայան Հ. 2014, Ղարաբաղյան հիմնախնդրի քաղաքական փաստարկները ԼՂԻՄ կազմավորման և Ադր. ԽՍՀ կազմից դուրսբերման շրջանի փաստաթղթերում (1923-1989 թթ.), «21-րդ դար», Երևան, № 4 (56), էջ 28-51:

Кочарян Ш. 2016, Почему до сих пор не урегулирован нагорно-карабахский конфликт?, Ереван, изд. «МИА», 38 с.

Манасян А. 1998, Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода, Ереван, «Амарас», 124 с.

Закон СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР» 1990,

<https://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1990.htm>

Իսկուհի Ն. Ավանեսյան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., Արցախի անկախության հանրաքվեն որպես ժողովրդավարության դրսևորում (1991 թ. դեկտեմբերի 10)

Ամփոփում

Տասնամյակներ շարունակ Ադրբեջանական ԽՍՀ կողմից Արցախում հայ բնակչության հանդեպ կիրառված հայատյաց քաղաքականությունը, մարդկային և ազգային արժանապատվության ոտնահարումը ծանր իրավիճակ ստեղծեց, ինչն էլ ստիպեց արցախահայությանն ընտրել սեփական պետականության կառուցման ուղին:

1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում կայացած ԼՂ մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների հա-

մատեղ նստաշրջանը ընդունեց Հռչակագիր՝ ժողովրդի կամքի ազատ արտահայտման հիման վրա ԼՂԻՄ և Շահումյանի շրջանի սահմաններում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն հռչակելու մասին: Անկախության հռչակագիրն անհրաժեշտ էր ամրագրել անկախության մասին հանրաքվեով, ինչի անցկացման որոշումն էլ ընդունեց ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդը:

Հարկ է նկատել, որ հանրաքվեն դարձավ այն հիմնաքարը, որով սկզբնավորվեց Արցախի՝ որպես ազատ ու անկախ երկրի պետական շինարարության գործընթացը: Հատկանշական է, որ անկախության հանրաքվեն հանդիսացավ Արցախի ժողովրդի քաղաքական հասունության, բարձր գիտակցության ու կազմակերպվածության փայլուն դրսևորումն ու նրա հավաքական կամարտահայտությունը՝ իր ճակատագիրն ինքնուրույն տնօրինելու հարցում:

Ադրբեջանի հետագա գործողությունները՝ լայնածավալ պատերազմը, ինչպես նաև դիվանագիտական հարթակում հանրաքվեն ոչ օրինական ներկայացնելը, մեկ նպատակ էր հետապնդում՝ չիրաժարվել իր ծավալապաշտ քաղաքականությունից և իրավական փաստարկների բացակայության պայմաններում խեղաթյուրել իրողությունը:

Այսպիսով, Ադրբեջանի կողմից քաղաքական ահաբեկչությունը Արցախի ժողովրդի, առհասարակ հայության հանդեպ, չկարողացավ շեղել անկախ պետականություն կերտելու ուղուց:

Քանալի քառեր՝ խախտված իրավունքներ, ղարաբաղյան հակամարտություն, պետականաշինություն, անկախության

հանրաքվե, դիտորդներ, հայտարարություններ, կեղծարարություն, պատերազմ:

Искус Н. Аванесян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.,*
Референдум о независимости Арцаха как проявление
демократии (1991 г.) 10 декабря)

Резюме

Политика армянофобии и нарушения человеческого и национального достоинства, проводимые Азербайджанской ССР в отношении армянского населения Арцаха на протяжении многих лет, привели к крайне тяжелой ситуации, которая заставила армян Арцаха выбрать путь создания собственной государственности.

Совместная сессия областного совета и Шаумяновского районного совета Нагорного Карабаха, состоявшаяся 2 сентября 1991 года в Степанакерте, приняла Декларацию о провозглашении Нагорно-Карабахской Республики в пределах НКАО и Шаумянского района, основываясь на свободном волеизъявлении народа. Для официального утверждения Декларации независимости требовалось проведение референдума, решение о котором было принято Советом народных депутатов НКР.

Следует отметить, что референдум стал ключевым событием, с которого начался процесс государственного строительства Арцаха как суверенного и независимого государства. Референдум о независимости продемонстрировал политическую зрелость, высокий уровень осознанности и сплоченности народа Арцаха, а также их коллективное стремление к самостоятельному определению собственной судьбы и управлению ею.

Действия Азербайджана, включая широкомасштабную войну и попытки представить референдум как незаконный на дипломатической арене, преследовали единственную цель – сохранить экспансионистскую политику и исказить реальность в

отсутствии юридических оснований. Таким образом, можно заключить, что политический терроризм со стороны Азербайджана в отношении народа Арцаха и армянского населения в целом не смог остановить процесс построения независимой государственности.

Ключевые слова: нарушение прав, Карабахский конфликт, государственное строительство, референдум о независимости, наблюдатели, заявления, фальсификация, война.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱՍՈՒՆՈՒՄ, ԷՐՁՐՈՒՄՈՒՄ, ԿԵՍԱՐԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԱՅՆԹԱՊՈՒՄ ՏԻՐՈՂ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ, ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ ԲԱՆՏԵՐՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ, ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ԵՎ ՍՈՎՅԱԼՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

XIX դ. երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունը շարունակում էր դաժան քաղաքականություն վարել իր ենթակայության տակ գտնվող ժողովուրդների և, հատկապես, հայ ժողովրդի նկատմամբ: Հայ ժողովրդի հանդեպ գործադրվող բռնություններն առավել ցայտուն դրսևորվեցին Աբդուլ Համիդ II-ի գահակալության օրոք (1876-1908), որը պայմանավորված էր Հայկական հարցի արծարծմամբ և հայ ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքով: Հայկական հարցը, որն ասպարեզ իջավ և միջազգայնացվեց 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապես հետո, ուրվականի նման հետևում էր Աբդուլ Համիդին: Ըստ Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի 16-րդ հոդվածի՝ Բարձր դուռը պարտավորվում էր հայաբնակ մարզերում իրականացնել բարենորոգումներ՝ ապահովելով արևմտահայության անվտանգությունը և օսմանահպատակ հայերին զերծ պահել քրդերի ու չերքեզների բռնություններից: Սակայն, ըստ ֆրանսիացի

ականավոր պատմաբան Ալբեր Վանդալի բնորոշման, «կարմիր սուլթանը»¹ Գերմանիայի կայսրին խոստովանել է, որ «նախընտրում է մեռնել, քան թե ընդունել Արևելյան Անատոլիան ինքնավարության տանող բարենորոգումները»²: Բացի այդ, առաջ քաշելով պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը, նա ցանկանում էր Օսմանյան կայսրության շուրջ համախմբել ամբողջ մուսուլմանական աշխարհը, քանզի համոզված էր, որ «մահմեդական աշխարհում ինքն է ամենաուժեղը, ինքն է, որ կարող է համախմբել իր շուրջ ամբողջ աշխարհը»³: Բայց, քանի որ այդ ծրագրի իրագործման ճանապարհին ազգային-ազատագրական գաղափարներով տոգորված հայերը լուրջ խոչընդոտ էին, Աբդուլ Համիդը Հայկական հարցի «լուծումը» տեսնում էր հայ ժողովրդի բնաջնջման մեջ:

Արևմտահայերի զանգվածային կոտորածները պետական քաղաքականության մակարդակով սուլթանն իրականացրեց 1894-1896 թթ.: Ըստ այդմ՝ դա օսմանյան կառավարության կողմից հայ ժողովրդի հանդեպ կիրառված ցեղասպան քաղաքականության առաջին փորձն էր: Այդ ոճրագործության իրականացման համար գործիք հանդիսա-

¹ Վանդալ Ա., Հայերը և բարենորոգումները Թուրքիայում, թարգմ.՝ Պողոսյան Վ., ՀՅԹԻ հրատ., Երևան, 2001, էջ 19:

² Հայոց պատմություն, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես- 1918 թ.), հ. երրորդ, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես- XIX դարի վերջ), «Զանգակ» հրատ., Երևան, 2010, էջ 506:

³ Համբարյան Ա., Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում (1898-1908 թթ.), «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1999, էջ 41:

ցան քրդական ուժերը, ինչպես նաև մոլեռանդ մահմեդականներն առհասարակ, որոնց կառավարությունը հանձնարարել էր անխնա կոտորել Արևմտյան Հայաստանում, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության այլ վայրերում բնակվող հայերին:

Ընդհանուր առմամբ, 1890-ական թթ. Աբդուլ Համիդի կազմակերպած արևմտահայերի զանգվածային կոտորածներն ունեցան իրենց անդառնալի հետևանքները: Դրանց արդյունքում զոհվեց ավելի քան 300.000 հայ, հսկայական չափերի հասան արտագաղթն ու բռնի կրոնափոխությունը: Ջարդերի հետևանք էին 50.000⁴ հայ որբերը: Ստորև առաջին անգամ հրապարակվում են էրզրումի, Դիարբեքիրի, Սասունի, Մուշի հայերի կոտորածների, տարեգիրների վերաբերյալ փաստաթղթեր, որոնք պահվում են ՀՀ ազգային արխիվի թիվ 450 ֆոնդում: Պահպանել ենք փաստաթղթերի լեզվական և ոճային առանձնահատկությունները:

ԼԻԼԻԹ Ս. ՔՈՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,

կրթություն գիտաշխատող

L. Qosyan@gmail.com

ID 0009-0001-6609-4180

DOI:10.59523/1829-4596.2024.2(29)-180

⁴ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Գ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2001, էջ 5474:

Extrait d'un rapport en date du 13 Mai (V. s.) 1895, arrivé d'Erzeroum

Le nombre des sinistrés de Sassoun, réfugiés à Erzeroum, augmente de jour en jour.

Ces malheureux montagnards, fuyant les mauvais traitements que les fonctionnaires du Gouvernement leur font subir, même après les massacres, viennent à Erzeroum, espérant trouver ici un sort meilleur. La vue de ces pauvres sinistrés, qui portent Tuns, même les femmes et les enfants, des blessures d'armes blanches et d'armes à feu, l'extrême dénuement dans lequel ils se trouvent, les soins que réclament leur état déplorable, rendent perplexe toute personne charitable, qui désespéré en voyant le manque de moyens matériels pour leur aider. Ces sinistrés seraient sans nulle doute emprisonnés s'ils se retournaient à Mouche : mais subvenir à leurs besoins, même les plus pressants seulement, est impossible avec les moyens qui existent à Erzeroum.

Un Épilogue Des événements de Sassoun. Résumé d'un rapport en date du 9 Mai (V. s.) 1895, arrivé de Diarbékir:

Après les massacres de Sassoun, plusieurs habitants des districts éprouvés, qui avaient pu se sauver, s'étaient réfugiés à Alep, à Diarbékir, ainsi qu'à quelques autres localités.

Cinquante-cinq personnes de ceux qui avaient cherché réfuge à Alep, sont venus de là à Diarbékir et s'étant assurés la protection d'un chef de tribu kurde, sont partis d'ici pour rentrer dans leur pays ces sinistres qui avaient réussi à sauver des mains

des assaillants une partie de leurs biens, avaient, lors de leur départ, plus de mille livres turques en espèces, et des marchandises, d'une valeur supérieure à quatre cent livres turques.

Ils sont arrivés sain et sauf à Becherik où ils ont Agha, qui s'est mis à la tête du caravan, en compagnie de vingt autres kurdes, afin de le protéger. Conformément aux recommandations de son frère. On a continué le voyage sans aucun incident jusqu'au village de Bolound, dépendant du district de Nakhiban dans le pays de Kharzan. Là les chefs Kurdes Mahmadé-Madé, Hasséné-Pélith, Pourté Kéko, Khetiwi, Fakli-Ali, Charo, Youssoufé-Ammo, appartenant au groupement d'Achirètes dit de Richcotan, accompagnés d'une horde composée des membres de leurs tribus sont venus auprès des Arméniens. Ils ont dit à Rezgo qu'il ne devait pas protéger les Arméniens dont la vie et les biens dépendaient des Kurdes et dont ceux-ci devaient boire le sang, et l'ont invité à les laisser libres d'attaquer les voyageurs.

Après deux heures de pourparlers. Rezgo a cru les avoir convaincus. On s'est séparé sur l'assurance donnée par les dits chefs de ne pas revenir sur leur chemin. On a continué durant un quart d'heure encore le voyage, quand les Kurdes ont tout d'un coup attaqué le caravan.

Cette fois encore Rezgo a voulu agir avec prudence, il leur a conseillé de retourner sans commettre aucun méfait : mais les assaillants ne l'ont nullement écouté, l'attaque a eu avec fureur et plusieurs des voyageurs arméniens ainsi que les Kurdes qui les

accompagnèrent, ont été blessés. Deux cents autres Kurdes appartenant au même groupement de Richcoton, ayant rejoint les assaillants, ceux-ci ont emmené de force cinquante-trois des voyageurs ainsi que les muletiers arméniens, qui les accompagnaient, vers leur pays. Deux Arméniens, dont l'un grièvement blessé et le chef Rezgo sont arrivés sur les lieux vers le tard, quand il commençait à faire nuit : ils étaient d'ailleurs en très petit nombre comparativement aux assaillants dont le nombre s'élevait à quatre cents.

Actuellement on n'a aucun renseignement de ces pauvres voyageurs, on ne sait pas s'ils ont été tués ou se trouvent vivants : et les émigrés de Sassoun habitant Diarbékir, déplorent avec raison ce triste épilogue des événements d'Août 1894.

Les Affamés De Sassoun La disette dans la vallée de Mouche (Extrait d'un rapport en date du 10 Mai (V. s.), arrivé de Mouche).

Après le départ des régiments de l'armée régulière et des tribus kurdes, qui avaient perpétré les massacres de Sassoun, les rares personnes qui avaient réussi d'y échapper, ont enfin osé de quitter les cachettes, où elles s'étaient réfugiées.

Une minime partie de cette population si éprouvée s'est installée sur les plateaux, dans les défilés et dans les forêts de Sassoun, tandis que la grande majorité émigrerait à Mouche, d'où elle s'est dispersée dans les villages arméniens de la vallée; les Arméniens de la ville et des villages ont hébergé et nourri ces

pauvres sinistrés tant qu'ils en avaient le moyen, mais étant eux-mêmes doublement éprouvés par les exactions du gouvernement Ottoman et par la disette factice qui règne depuis plus de deux ans dans le pays, leurs modestes ressources se sont vite épuisées et ils se sont trouvés dans l'impossibilité de se subvenir. Cette situation a obligé les sinistrés de Sassoun de quitter leurs hôtes et de tâcher des expédients pour vivre.

Plusieurs d'entre eux se sont retirés dans les montagnes, où ils se sont nourris avec de herbes et des feuilles, d'autres ont commencé à mendier dans les villages, trouvant avec de grandes difficultés un morceau de pain afin de ne pas mourir d'inanition. On avait déjà passé l'hiver dans un grand dénuement: aujourd'hui la situation a encore empiré et cette malheureuse population se trouve absolument affamée.

Des renseignements de source absolument véridiques montrent que des morts par manque de vivres et de la misère qui résulte de cette situation, ont eu lieu. Il est impossible d'en citer tous les cas, mais la liste ci-jointe, bien incomplète d'ailleurs, montre qu'après les massacres de Sassoun, le gouvernement a persisté à travailler à l'anéantissement complet des montagnards, en les privant des secours les plus élémentaires que l'humanité et la charité dictaient.

Ces mêmes renseignements signalent la situation terrible à la quelle sera réduite cette population, l'hiver prochain, s'il ne sera pas remédié dans le plus bref délai possible, à l'état de choses actuel.

Sans habitations, dépourvus de bestiaux et d'instruments agricoles, n'ayant semé la moindre poignée de blé, la misère la plus noire, accompagnée d'une famine, bien réelle cette fois ci, régnera pour eux et un anéantissement complet en résultera pour la vaillante population arménienne de Sassoun.

Les situations des émigrés de Sassoun se trouvant à Diarbekir
Extrait d'un rapport en date du 10 Mai (V. s.) 1895, arrivé de Diarbékir:

Il est à présent avérer qu'une importante partie des habitants de Sassoun, qui avaient pu échapper au massacre, ont été captivés comme esclaves de guerre par les Kurdes qui les ont conduits dans leurs compléments et qui en ont vendu plusieurs à des Turcs et à des Kurdes.

On n'a actuellement nouvelle que de neuf orphelins se trouvant dans ce ces :

Une demoiselle arménienne de Sassoun, vendue comme esclave, se trouve actuellement dans le village de Molla-Peyath.

Une autre demoiselle a été vendu à un habitant du village de Hadji-Osman-bey: elle a été amenée dernièrement à Diarbékir.

Un enfant mâle et une fillette ont été achetés à cent trente piastres par un Kurde nommé Mahmed. Ce prix comprenait en outre la valeur d'un âne.

Deux enfants mâles et une fillette ont été vus en la possession d'un « pocha » du village do Karabache, qui les a emmenés à une destination inconnue.

Deux enfants arméniens ont été vendus dans le village de Techek, près de Diarbékir.

Les émigrés de Sassoun, se trouvant à Diarbékir présentent le plus triste tableau de la misère, portant des balafres et des cicatrices sur leurs corps, dénués de toutes ressources, n'ayant pas des habits pour se couvrir et du pain pour se nourrir, ils sont livrés à un désespoir complet.

Pourtant, malgré leur état digne de compassion, ces pauvres émigrés continuent à être en butte aux cruautés des Turcs et des Kurdes.

Ainsi, tout dernièrement encore, trois émigrés de Sassoun été tués et jetés dans une fosse, à la localité dite Karabaghdi (près de la ville de Diarbékir), par des Kurdes de la tribu de Trikan, qui y avaient établi leur complément, les coupables n'ont pas été punis.

Profanations d'églises

Extrait d'un rapport en date du 10 Mai (V. s.) 1895, arrivé de Diarbékir:

Achour-Kehya et quatre Kurdes, qui étaient ses compagnons, avaient saccagé, dans le courant de l'année dernière, l'église du village de Djanik, à deux heures de distance de Diardékir. Le Gouvernement ne s'était, alors, adressé à aucune mesure pour punir les coupables. Une profanation, plus grave encor vient d'avoir lieu.

Le 25 Avril dernier, les Kurdes des tribus de Richekotan sont

entrés nuitamment dans l'église du village du Koubine, dépendant du district de Kabéla, dans le pays de Kharzan après en avoir souillé les murs par des immondices, ces Kurdes ont osé porter la main sur l'autel, ou ils ont déposé le cadavre d'un chien; l'église étant située hors du village, les paysans n'ont appris la profanation que le lendemain matin.

ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ուսումնասիրողների մի մասի կարծիքով օսմանահայտակ քրիստոնյաների կարգավիճակը և անցած ուղին, մասնավորապես Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում նրանց հետ տեղի ունեցածը՝ զանգվածային ցեղասպանական գործողությունները, զգալիորեն տարբերվել են միմյանցից: Նման տեսակետը համեմատական վերլուծության բացակայության հետևանք է:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հայերը, հույներն ու ասորիները կազմել են Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչության հիմնական մասը: Նրանք դարեր շարունակ գտնվել են նույն իրավական կարգավիճակում և նույն տնտեսական ու սոցիալական պայմաններում:

Հույների զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների քաղաքականությունը ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է դիտարկել այն հարցը, թե այն ինչ գաղափարական նախապատրաստություն է ունեցել և ինչ տեղ է գրավել երիտթուրքերի ծրագրերի մեջ: Հայտնի է, որ Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստման ծրագիրն ընդունվել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ (1910 թ.) և չորրորդ (1911 թ.) համագումարներում: Դրանցում ընդունված որոշումները, սակայն, և՛ ուղ-

ղակի և՛ անուղղակի վերաբերվում են նաև հույներին ու ասորիներին: Վերոհիշյալ համագումարներում երիտթուրքերը խնդիր են դրել՝ պատերազմ սկսվելու դեպքում օգտագործել պատեհ առիթը կայսրության **անհարազատ փարրը** ոչնչացնելու համար: Անկասկած, ազգայնամոլ այդ ծրագրում կայսրության բոլոր «**անհավատները**» դիտվել են որպես անհարազատ տարրեր և ենթակա են եղել բռնի օսմանացման (թուրքացման) կամ բնաջնջման:

Խնդիրն այն է, որ քրիստոնյաներին ցեղասպանելու հիմնահարցը չի դիտարկվել ավելի լայն՝ 1913 –1923 թթ. մեկ ընդհանուր ձևաչափով: Ինչպես հույները սկզբում՝ 1913-1914 թվականներին, այնպես էլ հայ խաղաղ բնակչությանը 1914 թ. վերջին և 1915 թ. սկզբներին, գերազանցապես ենթարկվել են տեղահանության, ապա միայն նոր՝ բնաջնջման: Թուրքական ազգայնամոլ քաղաքականության գլխավոր նպատակը մի դեպքում Արևելյան Թրակիան ու Փոքր Ասիայի արևմտյան ափերը, մյուս դեպքում՝ Արևմտյան Հայաստանն իրենց բնիկ բնակչությունից «մաքրելն էր»: Երկու դեպքում էլ իրականացվել է բռնի **հայրենագրկում՝ պատրիոցիդ**, որը հստակ ցեղասպանական գործողություն է:

Այնուամենայնիվ, ուսումնասիրողների մի մասը փորձել է առանձնացնել որոշ տարբերություններ, որոնք կարելի է ընդունել նաև վերապահումներով.

1. Հունաստանի պետության առկայությունը և եվրոպական երկրների հարևանությունը երիտթուրքերին որոշ

չափով զսպել են Կոստանդնուպոլսում ու կայսրության եվրոպական մասերում հույների զանգվածային ու համատարած ջարդեր իրականացնելու հարցում, ինչը բացակայել է Արևմտյան Հայաստանի հայերի պարագայում: Կայսրության արևելյան նահանգներում թուրքերն ամեն կերպ արագացրել են հայերի, ինչու չէ՝ նաև Պոնտոսի հույների ջարդերը՝ վախենալով, որ արևելքից առաջացող ռուսական զորքերը կարող են կանխել կոտորածների իրենց հրեշավոր ծրագիրը:

2.Որպես տարբերություն է նկատվում մարդկային կորուստների թվաքանակը: Անկասկած, հայ ժողովրդի կորուստները գերազանցում են հույների կորուստները, սակայն դրանից հույն ժողովրդի ողբերգությունն ամենևին չի նվազում: Բացի այդ, ազգային-էթնիկ դրդապատճառով կատարված սպանության, այն է՝ ցեղասպանության երևույթի բնութագրման համար զոհերի կոնկրետ թվաքանակը չի փոխում հարցի էությունը:

3.Նշվող մյուս առանձնահատկությունը հայկական կոտորածներում քրդական տարրի օգտագործումն է: Հույներով խիտ բնակեցված շրջաններում քրդերի գրեթե բացակայությունը իշխանություններին հնարավորություն չի տվել ջարդերին զանգվածաբար մասնակից դարձնել մահմեդական բնակչությանը:

4.Կարևոր տարբերություններից մեկը համարում են ապրիլի 24-ին հայությանը «գլխատելու»՝ շուրջ 2500 հայ մտավորականների նկատմամբ միասնական հաշվեհար-

դարի փաստը: Սակայն դա ամենևին էլ չի նշանակում, թե նման բան չի եղել հույների հետ: Ավելին, դեռ մինչ այդ՝ 1915 թ. մարտի 8-ին մոտ 200 հույն գործիչներ Կոստանդնուպոլսում ձերբակալվել և արտաքսվել են Փոքր Ասիայի խորքերը: Մեկուկես ամիս հետո նույն ուղությամբ՝ դեպի Չանկրի, Չորում և Այաշ, իրականացվել է հայ գործիչների աքսորն ու կոտորածը: 1915 թ. հունիսի 15-ին Կոստանդնուպոլսի Սուլթան Բայազիդ իրապարակում անկախ Հայաստան ստեղծելու մեղադրանքով կախաղան են բարձրացվել հնչակյան 20 գործիչներ: Մոտավորապես, նույն Պոնտոսում, հունական պետություն ստեղծելու մեղադրանքով, 1921 թ. աշնանը մահապատժի են ենթարկվել տեղի հույն վերնախավի ներկայացուցիչներ: Այսպիսով, թուրքերի իրականացրած ցեղասպան քաղաքականությունն իր նպատակով, կիրառված մեխանիզմներով ու գործադրված միջոցներով գրեթե նույնական է:

Վերոհիշյալ «»տարբերություններն» իրականում խիստ պայմանական ու հարաբերական են, ավելին՝ հայերի և հույների նկատմամբ իրականացված ցեղասպան քաղաքականությունն ուղղակի նույնական է.

- նախապես մշակված ծրագրի առկայություն,
- ֆիզիկական բնաջնջման ու հայրենագրկման հստակ նպատակ,
- տնտեսական դրդապատճառ՝ քրիստոնյաներին դուրս մղելու և նրանց ունեզրկելու մտադրություն,
- բնաջնջման նույնական մեխանիզմների՝ աշխա-

- տանքային գումարտակների ստեղծում, բանակ զորակոչված հայ, հույն ու ասորի երիտասարդների զինաթափում և դավաճանության ու դասալքության կեղծ մեղադրանքներով՝ ոչնչացում,
- բռնի մահմեդականացում ու թուրքացում,
 - զանգվածային տեղահանություններ ու կոտորածներ,
 - մշակութային, կրթական և կրոնական հաստատությունների ոչնչացում և այլն, այսինքն՝ այն ամենը, ինչն առկա է Յեղասպանությունների դատապարտման ու կանխարգելման մասին Միավորված ազգերի կազմակերպության կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված հայտնի բանաձևում:

ԱՇՈՏ Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, ակադեմիկոս

ashamelk@yahoo.com

ID 0000-0002-2579-0286

ԳԵՎՈՐԳ Հ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀՀ «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ»

հիմնադրամ, պատմագիտության դոկտոր

Vardanyan_gevorg@yahoo.com

ID 0000-0002-6033-9482

DOI:10.59523/1829-4596.2024.2(29)-190

**ΤΑ ΚΟΙΝΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΤΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ
ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ
ΑΡΜΕΝΙΟΥΣ**

Αρμένιοι και Έλληνες, όντας από τους παλαιότερους λαούς, έβαλαν τις βάσεις για τις απαρχές του παγκόσμιου πολιτισμού. Η μεταξύ τους καλή συνεργασία και φιλία ανάγεται στα βάθη των χιλιετιών.

Αξιοσημείωτο είναι ότι με εξαίρεση τους Γεωργιανούς, οι οποίοι αποκαλούν τους Αρμένιους Σομέχι και την πατρίδα τους Σομχέτι, οι υπόλοιποι λαοί τους αποκαλούν Αρμέν και την πατρίδα τους Αρμενία (μείζων και ελάσσων Αρμενία), ονομασία που διαδόθηκε χάρη στους Έλληνες.

Σύμφωνα με τον μεγάλο Έλληνα ιστορικό Στράβωνα και τις πληροφορίες που μας δίνει για την Αργοναυτική εκστρατεία, ο προπάτορας των Αρμενίων, ο Άρμενος, ήταν Έλληνας στην καταγωγή από τη θεσσαλική περιοχή Άρμενον. Σύμφωνα με την άποψη ενός μέρους των μελετητών των Ινδοευρωπαϊών επίσης, εάν η κοιτίδα των ινδοευρωπαϊκών λαών ήταν το Αρμενικό Οροπέδιο, τότε και οι πρόγονοι των Ελλήνων κατέφθασαν από την Αρμενία.

Οι ελληνοαρμενικές σχέσεις ήκμασαν κατά την περίοδο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, φτάνοντας σε μεγάλη ωρίμανση κατά την περίοδο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα στην εποχή της

Μακεδονικής Δυναστείας, τα μέλη της οποίας είχαν αρμενική καταγωγή, κατά τα έτη 867-1057.

Δυστυχώς, αργότερα Έλληνες και Αρμένιοι είχαν την ίδια βαριά μοίρα. Με την εγκαθίδρυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ξεκίνησε και για τους δύο λαούς μια μακρά αιματηρή περίοδος τουρκικών κατακτήσεων:

- Το 1453 με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης κατέρρευσε όλη η Βυζαντινή Αυτοκρατορία

- Το 1460 εισέβαλαν στον Μωριά

- Το 1461 στην Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας.

Μετά από μακροχρόνιους πολέμους εναντίον της Περσίας των Σαφαβιδών, το 1055 με τη συνθήκη της Αμάσιας και το 1639 με την συνθήκη του Κασρέ Συριν (σ.μ.: συνθήκη του Ζουχάμπ) η Δυτική Αρμενία πέρασε στους Τούρκους. Έτσι, λοιπόν στη γη των Ελλήνων, των Αρμενίων και άλλων λαών εδραιώθηκε η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τα χριστιανικά έθνη που βρέθηκαν υπό την διακυβέρνηση του γνωστού αιματηρού οθωμανικού ζυγού, έχασαν σταδιακά κατά την διάρκεια των αιώνων τα δικαιώματά τους, φτάνοντας εν τέλει στους μαζικούς αφανισμούς και την γενοκτονία.

Ας προσπαθήσουμε, λοιπόν, να συγκρίνουμε την δύσκολη διαδρομή των λαών που έζησαν ως υπήκοοι των Τούρκων σημειώνοντας τις ομοιότητες και τις διάφορες. Αυτό θα μας δώσει επίσης την δυνατότητα να κατανοήσουμε την πραγματική εικόνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Κατά την προσέγγιση ορισμένων μελετητών, υπήρξε για ορισμένο διάστημα η εντύπωση ότι η κατάσταση των κοινοτήτων των χριστιανών υπηκόων της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και όσα εκτυλίχτηκαν κατά τα χρόνια εκείνα με τους παραπάνω, παρουσιάζει αισθητές διαφορές κατά περίπτωση. Παρόλα αυτά, κατά την δική μας εκτίμηση αυτό είναι αποτέλεσμα του ότι κάθε επιστήμονας έχει προσεγγίσει το ζήτημα με γνώμονα τα θέματα που αφορούν την ιστορία ενός μόνο λαού και δεν είχε την ευκαιρία να διεξάγει συγκριτική έρευνα.

Έτσι, κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, οι Αρμένιοι, οι Έλληνες και οι Ασσύριοι αποτελούσαν τον κεντρικό κορμό των χριστιανών της αυτοκρατορίας. Για αιώνες οι λαοί αυτοί είχαν βρεθεί κάτω από το ίδιο νομικό καθεστώς και κάτω από τις ίδιες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Θεωρούνταν υπήκοοι (ραγιά) και αντιμετώπιστηκαν ως άπιστοι (γκιαβούρ). Ωστόσο, κατά την περίοδο της ηγεσίας των Νεοτούρκων το στίγμα τοποθετήθηκε πάνω στην εθνική τους ιδιότητα. Κατά τις αναφορές του πρέσβη των Η.Π.Α. στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Χένρι Μοργκεντάου, ειδικά ο πρωτεργάτης των Νεοτούρκων Ταλιάτ, καθώς και η μεγαλύτερη μερίδα των πρωτοκλασάτων μελών της διοίκησής τους, χλεύαζαν όλες τις θρησκείες και θεωρούσαν ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση πρέπει να χρησιμοποιηθεί το Ισλάμ στις τάξεις των Μωαμεθανών, για να ενδυναμώσει το μίσος τους για

τους Χριστιανούς.

Την αιτία της πολιτικής της μη ανοχής της τουρκικής ηγεσίας απέναντι σε Έλληνες και Αρμένιους αποτέλεσαν οι απελευθερωτικοί τους αγώνες. Για τους Έλληνες ο αγώνας για ανεξαρτησία άρχισε πιο νωρίς, καθώς οι αρχές της έννοιας του κράτους ήταν πιο «φρέσκιες». Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα το Ελληνικό Κράτος, κατόπιν η απελευθέρωση των βαλκανικών λαών και το 1878 η διεθνοποίηση του Αρμενικού Ζητήματος, αποτέλεσαν το εφελκυστικό για την έναρξη του αρμενικού απελευθερωτικού κινήματος.

Όπως στην περίπτωση των Ελλήνων, η απελευθέρωση και των υπολοίπων εδαφών μετά την απελευθέρωση του Μωριά, έτσι και για τους Αρμένιους, η ενοποίηση της Δυτικής και της Ανατολικής Αρμενίας αποτέλεσε τον κύριο σκοπό του αγώνα των δύο λαών. Στην τελευταία περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η παρουσία Αρμενίων και Ελλήνων άρχισε να θεωρείται επικίνδυνη για την ύπαρξη της αυτοκρατορίας. Διαμορφώθηκε «μακροχρόνια σύγκρουση» μεταξύ της αυτοκρατορίας και των χριστιανών υπηκόων της, κάτι, που, κατά την άποψη του διακεκριμένου γενοκτονολόγου, Βαάκν Ταντριάν, οδήγησε στην γενοκτονία.

Μετά την υιοθέτηση των Τανζιμάτων, το 1839, οι χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άρχισαν να καταλαμβάνουν κρατικές θέσεις. Η παρουσία τους, ωστόσο, σε κυβερνητικό επίπεδο παρέμενε αμελητέα (4.6%). Οι κυβερνητικές θέσεις ήταν, κατά κανόνα, μη προσεγγίσιμες για Έλληνες και Αρμένιους.

Σε οικονομικό επίπεδο, η κατάσταση των χριστιανών ήταν κάπως διαφορετική. Την κυρίως κινητήρια δύναμη της πεπαλαιωμένης οθωμανικής οικονομίας αποτελούσε ο ίδιος ο χριστιανικός πληθυσμός. Κατά το 1912 η απόδοση των επαγγελματιών στον τομέα της παραγωγής αποτελούσε το 48% για τους Έλληνες, το 29.7% για τους Αρμένιους, το 12% για τους Τούρκους. Το υπόλοιπο 9.8% ανήκε σε άλλους λαούς.

Παρά το γεγονός ότι στον τομέα της οικονομίας τα πρωτεία ανήκαν στους Χριστιανούς και τους Εβραίους, αυτοί δεν είχαν καμία εγγύηση ασφάλειας. Οι Μωαμεθανοί προτιμούσαν τις στρατιωτικές και κρατικές υπηρεσίες, αντιμετώπιζαν, όμως, με έχθρα τις οικονομικές επιτυχίες των Χριστιανών. Δεν είναι τυχαίο ότι αργότερα, κατά την διάρκεια των σφαγών και των εκτοπίσεων, αυτός ο παράγοντας χρησιμοποιήθηκε για την πρόκληση μίσους από πλευράς των Μωαμεθανών έναντι των Χριστιανών και στην υφαρπαγή των περιουσιών των τελευταίων. Οι Χριστιανοί της αυτοκρατορίας δεν υπηρετούσαν στον στρατό και αντ' αυτού πλήρωναν φόρο.

Το 1908 με τον ερχομό των Νεότουρκων στην εξουσία, διακηρύχθηκε συνταγματικά η ισότητα μεταξύ των λαών της αυτοκρατορίας. Παρά τούτα, η κατάσταση των Αρμενίων και των Ελλήνων που υπηρετούσαν στον τούρκικο στρατό ήταν βαριά. Στα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου η στράτευση των Χριστιανών έγινε ένας από τους τρόπους εξολόθρευσής τους.

Κατά τον διακεκριμένο Έλληνα καθηγητή κ. Ιωάννη Χασιώτη, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ήταν εξόφθαλμες οι ομοιότητες ανάμεσα σε Αρμένιους και Έλληνες, τόσο στον ειρηνικό, παραγωγικό τομέα όσο και στις εθνικές τους επιδιώξεις. Έτσι, οι Χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν εξαιρετικά ευάλωτοι σε διαδικασία παράλληλου τελειωτικού αφανισμού.

Για τη σωστή κατανόηση της πολιτικής του μαζικού εκτοπισμού και των θηριωδιών εναντίον των Ελλήνων, είναι απαραίτητο να παρατηρήσουμε αυτό το θέμα μέσα από το τι είδους ιδεολογική προετοιμασία πέρασε και τι θέση κατείχε στο πρόγραμμα των Νεοτούρκων.

- Υπήρξε πρόγραμμα αφανισμού και εξολόθρευσης των Ελλήνων;
- Υπήρχε σαφής σκοπός και επιδίωξη;
- Η πολιτική αυτή είχε κρατικό χαρακτήρα;

Η βιβλιογραφία για την περίπτωση της Αρμενικής Γενοκτονίας είναι πλούσια για τον προμελετημένο χαρακτήρα της. Σκοπός, δηλαδή, των Νεοτούρκων ήταν η εξολόθρευση συγκεκριμένης ομάδας, αποδεικνύονταν την ύπαρξη συγκεκριμένου γενοκτονικού σχεδίου.

Εδώ τίθεται το ερώτημα πώς εξηγείται ο μαζικός αφανισμός Ελλήνων και Ασσυρίων και τι νομική υπόσταση μπορεί να δοθεί.

Ειδικοί επιστήμονες που ασχολήθηκαν με τον αφανισμό Ελλήνων και Ασσυρίων μετά από μακρά, διεξοδική έρευνα απέδειξαν ότι υπάρχει κι εκεί προσχεδιασμός. Έτσι, ο καθηγητής Χάνιμπαλ Τρέιβις

του διεθνούς Πανεπιστημίου της Φλόριντα τονίζει τα εξής:

«Εάν δεν υπήρχε κρατικός σχεδιασμός για την εξόντωση των Χριστιανών της αυτοκρατορίας, τότε πώς να εξηγήσουμε τα δεινά, τους βιασμούς, τις βίαιες εκτοπίσεις, τις αρπαγές περιουσιών των Αρμενίων, Ελλήνων και Ασσυρίων που έλαβαν χώρα σε τόσο μεγάλη έκταση;».

Είναι γνωστό ότι η προετοιμασία του προγράμματος του σχεδίου της Αρμενικής Γενοκτονίας υιοθετήθηκε στο 3^ο (1910) και στο 4^ο (1911) συνέδριο του κόμματος «Ένωση και Πρόοδος». Οι αποφάσεις, ωστόσο, αφορούν άμεσα και έμμεσα και στους Έλληνες. Στα συνέδρια οι Νεότουρκοι διαμόρφωσαν ένα κείμενο, σύμφωνα με το οποίο, στην περίπτωση που αρχίσει πόλεμος, θα εκμεταλλευτούν την ευκαιρία να εξολοθρεύσουν το ΜΗ ΠΡΟΣΦΙΛΕΣ ΣΤΟΙΧΕΙΟ.

Αναμφίβολα, στο εθνικιστικό αυτό σχέδιο, οι άπιστοι της αυτοκρατορίας θεωρούνταν ως μη προσφιλές στοιχείο και υπόκειντο στην βίαιη οσμανοποίηση (εκτουρκισμό). Το γεγονός αυτό είχε αντιληφθεί ο πρέσβης των Η.Π.Α. Χένρυ Μοργκεντάου, όταν υπηρετούσε στην Κωνσταντινούπολη. Ο ίδιος τονίζει ότι οι Αρμένιοι δεν ήταν οι μόνοι υπήκοοι της Τουρκίας που υπέστησαν μαρτύρια στην πολιτική, που στόχο της είχε να μετατρέψει την Τουρκία σε αποκλειστική χώρα των Τούρκων.

Οι προσεγγίσεις των μελετητών που βλέπουν ουσιώδεις διαφορές στη γενοκτονική πολιτική των Νεοτούρκων εναντίον διαφορετικών χριστιανικών

λαών της αυτοκρατορίας, στην πραγματικότητα βασίζονται σε δευτερεύοντα στοιχεία. Δεν είναι τυχαίο ότι για παράδειγμα τέτοιοι μελετητές δεν μπορούν να απαντήσουν ευθέως στην ερώτηση αν οι εκτοπισμοί των Ελλήνων κατά τα έτη 1913-1914, που προηγήθηκαν της Αρμενικής Γενοκτονίας, ήταν αποτέλεσμα της ΙΔΙΑΣ γενοκτονικής πολιτικής ή όχι.

Ο Αρμενοαμερικανός ιστορικός Ρουπέν Αταλιάν, σε άρθρο του σχετικά με τη σύγκριση των δύο τραγωδιών, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι είναι διαφορετικές υποθέσεις, καθώς τους Έλληνες τους εκτοπίζουν, ενώ τους Αρμένιους τους αφανίζουν.

Ναι, τα γεγονότα των ετών 1913-1914 είναι περισσότερο βίαιες εκτοπίσεις και δεν διεξάγονται σε όλη την επικράτεια. Ο νεαρός ιστορικός Κεβόρκ Βαρτανιάν, ο οποίος δεν συμμερίζεται την άποψη του Αταλιάν, διαπίστωσε σωστά ότι δεν προσέγγισε το θέμα με περισσότερο χρονικό εύρος 1913-1923 ως ένα κοινό σχήμα. Σε ό,τι αφορά την εκτόπιση των Ελλήνων το 1913-1914 ως μεμονωμένο περιστατικό, πρέπει να αναφέρουμε ότι και τον ειρηνικό, αρμένικο λαό, ιδιαίτερα κατά την πρώτη φάση, τον εκτόπισαν μαζικά, αλλά σε «ασφαλείς περιοχές» στις ερήμους της Συρίας, όπου πολλοί Αρμένιοι κατέληξαν, εξαιτίας της πείνας και των ασθενειών. Με άλλα λόγια, ό,τι έγινε με τους Έλληνες στο διάστημα ακριβώς πριν τον μεγάλο πόλεμο, ένα χρόνο μετά επαναλήφθηκε σε βάρος των Αρμενίων.

Στο κέντρο της εθνικιστικής τουρκικής πολιτικής στην μια περίπτωση ήταν η εκκαθάριση της

Ανατολικής Θράκης και των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας, στην άλλη περίπτωση η Δυτική Αρμενία και οι αυτόχθονες Αρμένιοι. Και στις δύο περιπτώσεις, υλοποιήθηκε βίαιη στέρξη της πατρίδας, η οποία αποτελεί γενοκτονική πράξη.

Σε αυτό το σημείο παραθέτουμε την παρατήρηση τού ιστορικού κ. Ιωάννη Χασιώτη:

Είναι περίεργο που Έλληνες και Αρμένιοι ιστορικοί, τις εκτοπίσεις των Ελλήνων το 1913-1914 και την Γενοκτονία των Αρμενίων το 1915 την εξέλαβαν ως «διαφορετικά φαινόμενα».

Η σύνδεση των δύο φαινομένων φαίνεται καθαρά σε πολλές άλλες περιπτώσεις. Αυτά που έγιναν σε βάρος των Ελλήνων και μάλιστα υπό την ύπαρξη ελληνικού κράτους, που δεν τιμώρησε τους υπεύθυνους και η εμπειρία που αποκόμισαν οι θήτες στο έγκλημα, οδήγησε τους Τούρκους σε πράξεις εναντίον των Αρμενίων με πολύ μεγαλύτερο εγκληματικό αυθορμητισμό και μαζικότητα.

Έχοντας υπόψη αυτήν ακριβώς την πραγματικότητα, ο πρέσβης Χένρυ Μοργκεντάου τόνιζε ότι

«γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι που οι Τούρκοι αποφάσισαν την ίδια μέθοδο να την εφαρμόσουν όχι μόνον στους Έλληνες, αλλά και εναντίον των Αρμενίων, των Συρίων, των Νεστοριανών και άλλων υπηκόων λαών».

Για την διάπραξη της γενοκτονίας οι αρχές χρησιμοποίησαν κακοποιά στοιχεία, «έμπειρους

ειδικούς». Επί παραδείγματι, ο οργανωτής του εκτοπισμού των Ελλήνων καϊμακάμης του Καρές, Δρ Reshit, με εντολή του Ταλιάτ μετέπειτα πραγματοποίησε τη σφαγή των Αρμενίων και των Ασσυρίων στο βιλαέτι του Ντιαρμπακίρ. Υπάρχουν και αλλά τέτοια παραδείγματα.

Εάν οι μαζικές διώξεις των Ελλήνων κατά τα έτη 1913-1914 εκλαμβάνονταν ως μαζικός εκτοπισμός, τα επόμενα χρόνια ακολούθησαν μαζικές θηριωδίες. Η πραγματικότητα είναι ότι οι τουρκικές ηγεσίες έδρασαν με συγκεκριμένες μεθόδους που τις προσαρμοσαν, ανάλογα με την περίσταση, ανεξάρτητα απ' το ενάντια ποίου λάμβανε χώρα η διεργασία εξολόθρευσης.

Κατά τον Γιοχάνες Λέπσιους, τα στελέχη της κεντρικής επιτροπής του κόμματος "Ένωση και Πρόοδος» συχνά ανέφεραν δημόσια ότι

«οι ξένοι πρέπει να εξαφανιστούν από την Τουρκία, πρωτίστως οι Αρμένιοι, μετά οι Έλληνες, μετά οι Εβραίοι και στο τέλος οι Ευρωπαίοι».

Μπορούμε, επομένως, να ισχυριστούμε ότι

- το 1913-1914 στη Θράκη και την Μικρά Ασία
- το 1916-1922 στον Πόντο
- το 1922 στη Σμύρνη, για την περίπτωση των Ελλήνων και
- το 1915-1922 στην Δυτική και Ανατολική Αρμενία, καθώς και στην Κιλικία, για την περίπτωση των Αρμενίων αποτελούν κρίκους της ίδιας αλυσίδας.

Ορισμένες πηγές θυμίζουν ότι το 1915 μετά τις διώξεις των Αρμενίων θα ακολουθήσει ο ξεριζωμός των Ελλήνων. Αυτό φαίνεται πολύ ξεκάθαρα με το παράδειγμα των Ελλήνων του Πόντου. Σε υλικό που αφορά στην Αρμενική Γενοκτονία και δημοσιεύτηκε από τον Αράμ Αντονιάν, περιλαμβάνεται ένα έγγραφο της 25^{ης} Μαρτίου του 1915 που είχε σταλεί σε έναν από τους ηγέτες των Νεοτούρκων, τον Τζεμάλ, ότι μετά τους Αρμένιους θα ασχοληθούν με τον αφανισμό των άλλων υπηκόων, Ελλήνων, Σύριων και Αράβων.

Όπως βλέπουμε η γενοκτονική πολιτική που εφαρμόστηκε εναντίον Ελλήνων και Αρμενίων δεν έχει ουσιαστικές διαφορές.

Παρόλα αυτά, ορισμένοι μελετητές προσπάθησαν να απομονώσουν κάποιες διαφορές.

1. Η ύπαρξη του Ελληνικού Κράτους και η γειτνίαση με χώρες της Ευρώπης, αποτέλεσαν, ως ένα βαθμό τροχοπέδη για τη γενικευμένη σφαγή των Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη και στις ευρωπαϊκές περιοχές της αυτοκρατορίας, κάτι που δεν έγινε δυνατό στην περίπτωση των Αρμενίων στις περιοχές της Δυτικής Αρμενίας.

Στις ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας οι Τούρκοι έδρασαν με ταχύτητα στις σφαγές εναντίον των Αρμενίων και, γιατί όχι, εναντίον των Ελλήνων, φοβούμενοι ότι ο ρωσικός στρατός που προχωρούσε από τα ανατολικά θα μπορούσε να ανατρέψει τα φρικτά αυτά σχέδια.

Να μην ξεχάσουμε επίσης ότι και στην περίπτωση αυτή υπάρχει ομοιότητα, καθώς στην

Κωνσταντινούπολη οι Νεότουρκοι δεν εξολόθρευσαν τους Αρμένιους εξαιτίας του ότι ήταν κοντά στην Ευρώπη, φοβούμενοι και πάλι ότι μπορούν να δώσουν την αφορμή για μία επίθεση στην Πρωτεύουσα, όπως έγινε το 1896, όπου με πρόσχημα τον κατευνασμό της βίας ο στόλος είχε φτάσει στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης.

2. Θεωρείται ως διαφορά ο αριθμός των θυμάτων.

Αναμφίβολα, οι αριθμητικές απώλειες των Αρμενίων ξεπερνούν κατά πολύ αυτές των Ελλήνων, όμως σε καμία περίπτωση η τραγωδία των Ελλήνων δεν υπολείπεται αυτής των Αρμενίων.

Εκτός αυτού, ο αφανισμός μιας ομάδας εξαιτίας της εθνικότητας στην οποία ανήκει, χαρακτηριστικό που περιγράφει ο ορισμός της γενοκτονίας, δεν αναφέρει αριθμό θυμάτων και δεν μεταβάλλει την ουσία του θέματος.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, δηλαδή, η διαφορά φέρει όχι αριθμητικό χαρακτήρα, αλλά ποιοτικό.

2. Μια άλλη διαφορά που επισημαίνεται για την εξολόθρευση των Αρμενίων είναι η εκμετάλλευση του κουρδικού στοιχείου στις σφαγές.

Η σχεδόν πλήρης απουσία των Κούρδων από τις περιοχές που κατοικούσαν Έλληνες, δεν έδωσε στην κυβέρνηση την δυνατότητα να εμπλέξει το μωαμεθανικό στοιχείο στην υλοποίηση των σφαγών.

3. Θεωρείται βασική διαφορά ότι την 24^η Απριλίου έγινε ο «αποκεφαλισμός» 2.500 μελών της αρμενικής διανοήσης. Αυτό σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι κάτι τέτοιο δεν έλαβε χώρα και στην περίπτωση των

Ελλήνων. Να σημειωθεί ότι το ίδιο έγινε στις 8 Μαρτίου του 1915 για περίπου 200 Έλληνες στην Κωνσταντινούπολη, όπου συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στα βάθη της Μικράς Ασίας.

Ενάμιση μήνα μετά πραγματοποιήθηκε η σύλληψη και η εξολόθρευση των Αρμενίων προυχόντων προς τις περιοχές Chankiri, Choroum και Ayash. Στις 15 Ιουνίου 1915 στην Κωνσταντινούπολη, ο σουλτάνος Μπαϊαζίτ κρέμασε στην πλατεία 20 στελέχη του αρμενικού κόμματος Hinchagian με την κατηγορία ότι προσπαθούσαν να ιδρύσουν ανεξάρτητη Αρμενία. Σχεδόν με τις ίδιες κατηγορίες το φθινόπωρο του 1921 στον Πόντο θανατώθηκαν Έλληνες που κατηγορήθηκαν ότι προσπαθούσαν να εγκαθίδρυσουν ελληνικό κράτος στην περιοχή.

4. Στην Αρμενική Γενοκτονία, ειδική επιτροπή (teshkilat Mahsousa) είχε φτιάξει στρατόπεδα συγκέντρωσης στο Ντέρ Ελ Ζόρ, στο Ρας Λάιν, στην Ράκκα και αλλού. Ο Καθηγητής Πολύχρονης Ενεπεκίδης από το πανεπιστήμιο της Βιέννης, τονίζει ότι οι Έλληνες κατά μεγάλο βαθμό πέθαιναν από την πείνα και τις αρρώστιες. Γι' αυτούς δεν υπήρχε τελική «στάση», δεν υπήρξε «ελληνικό Άουσβιτς». Αντ' αυτού, για την εξολόθρευση των Ελλήνων ο Καθηγητής Ενεπεκίδης χρησιμοποιεί τον όρο «Άουσβιτς εν ροή».

Δεχόμενοι, σε γενικές γραμμές, τη θέση του Έλληνα καθηγητή, πρέπει να πούμε ότι υπήρξαν στρατόπεδα συγκέντρωσης, σε μικρό, όμως, βαθμό.

5. Τα εγκλήματα εναντίον των Ελλήνων έλαβαν

χώρα πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συνεχίστηκαν κατά την διάρκεια αυτού και διογκώθηκαν κατά την κεμαλική περίοδο.

6. Η Αρμενική Γενοκτονία κορυφώθηκε το 1915 και τα εγκλήματα των Νεοτούρκων συνεχίστηκαν από τους κεμαλικούς κατά το 1920-22. Άρα, στην περίπτωση αυτή δεν μιλάμε για διαφορά, αλλά για διαφορετική χρονική στιγμή τέλεσης του γενοκτονικού εγκλήματος και ονόματος του θύτη. Στη μια περίπτωση οι Νεότουρκοι και στην άλλη οι κεμαλικοί.

7. Η γενοκτονική πολιτική που ακολουθήθηκε από τα δύο τουρκικά καθεστώτα στο διάστημα των ετών 1914-1923 αποτέλεσε την αιτία του αφανισμού και της απώλειας της πατρίδας των δυτικοαρμενίων στην μια περίπτωση και των Ελλήνων της αυτοκρατορίας στην άλλη.

8. Στους παραπάνω προκλήθηκε ένα φοβερό έμφυχο, οικονομικό και σε ανθρώπινες ζωές χτύπημα. Στην Τουρκία έμειναν λίγοι Έλληνες και Αρμένιοι κυρίως στην Κωνσταντινούπολη.

9. Ως διαφορά, σε επίπεδο συνεπειών, αναφέρεται ο γεωγραφικός διασκορπισμός των προσφύγων. Παρά το γεγονός ότι μεγάλος αριθμός Ποντίων κατέφυγε σε πρώην δημοκρατίες της Σοβιετικής Ένωσης, στις ΗΠΑ και την Αυστραλία, ο μεγαλύτερος παρόλα αυτά αριθμός βρήκε καταφύγιο στην Ελλάδα.

10. Στην περίπτωση των Αρμενίων, ο κύριος όγκος τους διασκορπίστηκε σε όλο τον κόσμο, στην Αμερική, την Αυστραλία, την Ελλάδα, τη Γαλλία, τη Λατινική

Αμερική και αλλού.

11. Έτσι λοιπόν από την εκτελεστική μάτια του θέματος, ο μηχανισμός και η εφαρμογή της γενοκτονικής πολιτικής των Τούρκων ήταν σχεδόν όμοιες.

1. Η ύπαρξη προσχεδιασμού
2. Ο σαφής στόχος με σκοπό τη φυσική εξόντωση και την απώλεια της πατρίδας.
3. Τα οικονομικά αίτια (διωγμός των χριστιανών εκτός οικονομίας και αρπαγή των περιουσιών τους).
4. Οι παρόμοιοι μηχανισμοί εξόντωσης, η δημιουργία ταγμάτων εργασίας, ο αφοπλισμός Ελλήνων, Ασσυρίων και Αρμενίων κληρωτών, οι εκτελέσεις με ψευδοκατηγορίες περί προδοσίας και λιποταξίας.
5. Ο βίαιος εξισλαμισμός και εκτουρκισμός.
6. Οι μαζικές εκτοπίσεις και σφαγές.
7. Η καταστροφή πολιτιστικών, θρησκευτικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, δηλαδή όλα εκείνα που αναγράφονται στον καταστατικό χάρτη του Ο.Η.Ε. της 9 Δεκεμβρίου του 1948, περί καταδίκης και αποτροπής των γενοκτονιών.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՈՀԱՐ Դ. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ

Կրոնական և պետական համակարգերի
փոխհարաբերությունները հին Հայաստանում 3

ԱՐՏԱՇԵՍ Ի. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

Զաքարյանների և Օրբելյանների
փոխհարաբերությունների պատմության շուրջ 24

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՓԻՆԵ Ռ. ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ

Արևմտյան Հայաստանի Վանի և Բիթլիսի (Բաղեշ)
նահանգների հայ բնակչությունը 1878-1914 թթ.
(պատմա-ժողովրդագրական գործոնների և սոցիալ-
տնտեսական իրավիճակի վերլուծություն) 49

ԳԵՂԱՄ Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Ազգային խնդիրները Վերակազմյալ
Հնչակյան կուսակցության մամուլում (1911-1921) 71

ԳՈՒՐԳԵՆ Վ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

XX դ. առաջին քսանամյակի արևելահայ դպրոցի
պատմության լուսաբանումը 1950-ական թթ.
խորհրդահայ պատմագիտության մեջ 93

ՄԱՆՈՒՇԱԿ Վ. ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ

Արմին Թեոֆիլ Վեգներ: «Հայ ժողովրդի արտա-
քսումը անապատներ» (զեկույցը լուսանկար-
ներով, Բեռլին, «Ուրանիա», մարտ, 1919 թ.) 106

ՄԱՆԵ Կ. ԿՈՆԻՆՅԱՆ

Կիլիկիահայերի իրավունքների պաշտպանության
խնդիրները 1918-1921 թթ. 126

ՍԵՂԱ Տ. ՕՀԱՆԵԱՆ

Դրուագներ իրաքահայ համայնքի մշակութային
կեանքէն 20-րդ դարուն (թատրոն եւ երաժշտութիւն). 147

ԻՍԿՈՒՀԻ Ն. ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ

Արցախի անկախության հանրաքվեն որպէս ժողովր-
դավարության դրսևորում (1991 թ. դեկտեմբերի 10)... 162

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԼԻԼԻԹ Ս. ՔՈՍՅԱՆ

Համառոտագրություն Սասունում, Էրզրումում, Կեսա-
րիայում և Այնթապում տիրող իրավիճակի, Դիարբե-
քիի բանտերում գտնվող հայերի կոտորածների,
տարագիրների և սովյալների վիճակի մասին 180

ԱՇՈՏ Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, ԳԵՎՈՐԳ Հ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Հայերի և հույների նկատմամբ Օսմանյան Թուրքիայի
ցեղասպան քաղաքականության ընդհանրությունները . 190

СОДЕРЖАНИЕ

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

ГОАР Д. ВАРДУМЯН

Взаимосвязь религиозной и государственной систем в древней Армении 3

АРТАШЕС И. ШАХНАЗАРЯН

К истории взаимоотношений Закарян и Орбелянов 24

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

АРПИНЕ Р. БАБЛУМЯН

Армянское население провинций Ван и Битлис (Багешской) Западной Армении в 1878-1914 гг. (анализ историко-демографических факторов и социально-экономической ситуации) 49

ГЕГАМ А. ОВАННИСЯН

Национальные проблемы в прессе Реорганизованной партии «Гнчак» (1911-1921) 71

ГУРГЕН В. ВАРДАНЯН

История восточноармянской школы первых десятилетий XX века в советско-армянской историографии 1950-х годов 93

МАНУШАК В. МАРКОСЯН

Доклад Армина Теофила Вегнера, «Депортация армянского народа в пустыни» (с фотографиями, Берлин, март, 1919) 106

МАНЕ К. КОНИНЯН

Проблемы защиты прав армян Киликии в 1918-1921 годах 126

СЕДА Д. ОГАНЯН

Эпизоды из культурной деятельности армянской общины Ирака в XX в. (театр и музыка) 147

ИСКУИ Н. АВАНЕСЯН

Референдум о независимости Арцаха как проявление демократии (1991 г.) 10 декабря) 162

ПУБЛИКАЦИЯ

ЛИЛИТ С. КОСЯН

Краткий обзор ситуации в Сасуне, Эрзруме, Кесарии, Айнтапе и о массовых убийствах в тюрьмах Диарбекира, положении депортированных и голодающих армян 180

АШОТ А. МЕЛКОНЯН, ГЕВОРГ Г. ВАРДАНИЯ

Выводы политики геноцида Османской Турции для армян и греков 190

CONTENT

HISTORY OF THE ANCIENT AND MIDDLE AGES

GOHAR D. VARDUMYAN

Relationship between Religious and State Systems in Ancient Armenia	3
---	---

ARTASHES I. SHAHNAZARYAN

About the History of Relations between the Zakarians and Orbelians	24
--	----

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

ARPINE R. BABLUMYAN

The Armenian Population of Van and Bitlis (Baghesh) Provinces of Western Armenia in 1878-1914 (Analysis of Historical-Demographic Factors and Socio-Economic Situation)	49
---	----

GEGHAM H. HOVHANNISYAN

National Issues in the Press of the Reorganised Hunchak Party (1911-1921)	71
---	----

Gurgen V. Vardanyan

Coverage of the History of the Eastern Armenian School of the First Twenty Years of the 20th Century in the Soviet-Armenian Historiography of the 1950s	93
---	----

MANUSHAK V. MARKOSYAN

T. Wegner: Die Austreibung des armenischen Volkes in die Wüste (Vortrag mit Lichtbildern in der "Urania", Berlin, März 1919)	106
--	-----

MANE K. KONINYAN

The Problems of the Protection of the Rights of the Armenians of Cilicia in 1918-1921	126
---	-----

SEDA D. OHANIAN

Episodes from the Cultural Activities of the Iraqi-Armenian Community in the 20 th Century: Theater and Music	147
--	-----

ISKUHI N. AVANESYAN

Referendum on the Independence of Artsakh as a Manifestation of Democracy (December 10, 1991)	162
--	-----

PUBLICATION

LILIT S. QOSYAN

Brief Overview of the Situation in Sassun, Erzurum, Kesaria, Ayntap and about the Massacres in Diarbekir Prisons, the State of Deported and Starving Armenians	180
--	-----

ASHOT A. MELKONYAN, GEVORG H. VARDANYAN

The Similarities in Genocidal Policy of Ottoman Turkey Towards Armenians and Greeks.....	190
---	-----

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ)

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(SCIENTIFIC JOURNAL)

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)

2 (29). 2024

Ռուսերեն և անգլերեն տեքստերի խմբագիր՝ Յու. Կրյուչկով
Սրբագրիչ՝ Դ. Սարգսյան
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Տպաքանակը՝ 100, ստորագրված է տպագրության 07.06.2024 թ.

Тираж – 100, подписано к печати 07.06.2024 г.

Printed copies – 100, signed for printing 07.06.2024

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://academhistory.am/>

Официальный сайт журнала: <http://academhistory.am/>

Official site of the journal: <http://academhistory.am/>

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ hayotspatmutyanhartser@gmail.com

Электронная почта журнала: hayotspatmutyanhartser@gmail.com

E-mail of the journal: hayotspatmutyanhartser@gmail.com

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան,

Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4, հեռ. 0(10)529263

Адрес редакции: 0019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел. 0(10)529263

Editorial office address: 0019, Yerevan,

Marshal Baghramyan Ave., 24/4, tel. 0(10)529263